

СЬЮЗЕН ХІМ

Напоровесні

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

Вона причинила за собою двері, і стало зовсім тихо, зовсім темно. Вона стояла і вдихала ледь чутний сухий запах орляка, що долинав з вигону. Тепер уже все було сухе, бо майже три тижні палило сонце. Ця погода змучила її. Проте, коли в квітні й травні лили дощі, глухе ляпотіння крапель по даху також її дратувало. Вона аж ніяк не сподівалася, що звертатиме увагу на погоду — на спеку, вогкість або хмари, на день або ніч, — адже все це існує поза її свідомістю, поза межами її розпачу. Але воно турбувало її, непокоїло, наче опік або невигойна рана.

Вона чекала, поки очі її звикнуть до темряви, і тоді вона піде вузькою стежкою поміж грядками та фруктовими деревами до курника. Цієї ночі не чути було ні совиного крику в гаю, ліворуч від будинку, ні шелесту дерев.

Раптом вона згадала: я самотня. Я сама-самісінька на цьому світі. Немає ні інших людей, ні тварин, ні пташок, ні комах, немає людського дихання, немає ударів серця, не ростуть дерева, не шелестить листя, а трава висохла. Немає нічого.

Це було для неї нове відчуття. Власне, не відчуття. Самотність, страх перед нескінченними днями й ночами в порожньому будинку, безпорадне усвідомлення довічної розлуки з Беном — ото були відчуття. А це щось зовсім інше. Це був стан. Це був факт. Абсолютна, безнадійна самотність. І все.

Тим часом місяць вийшов з-за хмари, і в його тьмяному світлі вона могла тепер бачити сірі стовбури фруктових дерев та розлогі верхівки в'язів. В темряві не можна було розрізнити барви, лише обриси. Вона повільно пішла в гліб саду. Була тільки дев'ята година. І був кінець серпня. Тепер щовечора вона заганятиме курей на кілька хвилин раніше, і ці хвилини наблизатимуть зиму. Хоча їй не хотілось думати про зиму.

З луки долинув рев віслюка, і вона аж завмерла, сама не своя від страху, так це було несподівано і так сумно. Той рев завжди здавався їй трохи сумним і жалібним, наче волення про допомогу, про співчуття — хоч Бен і сміявся з неї: віслюкові, мовляв, зараз живеться просто чудово, адже він тішиться їхньою любов'ю і має цілий акр паші. А Бенів брат Джо розповідав їй, що в Африці звірі — гієни, зебри й шакали — кричать ще чудніше; щоправда, про тих звірів він лише читав у книжках і лише уявляв їхні крики. Багато розповідав їй Джо усякої всячини, і знав він дуже багато — почасти з книжок, а почасти завдяки своїй природженій кмітливості. І слух у нього був гостріший, ніж у інших, так що він міг розпізнати щебет будь-якої пташки і навіть знав, як змінюється їхній спів протягом року; міг вгадати по шарудінню

Англійська письменниця Сьюзен Хілл (нар. 1942 р.), почавши свій творчий шлях у шістнадцять років, ще студенткою, за останнє десятиліття стала одним з провідних майстрів сьогоденної англійської літератури, мало не щороку здобуваючи визначні літературні премії Великобританії. В її творчому доробку — близько десяти романів, збірники оповідань, п'єси. Радянський читач уперше познайомився з творчістю Сьюзен Хілл у 1975 році, коли журнал «Иностранная литература» опублікував добірку оповідань із книжки «Трохи співів і танців» (1973), а в 1978 році на його сторінках побачив світ роман «Я в замку король» (1970).

Для творчості Сьюзен Хілл характерна поглиблена увага до психології людини, до світу особистих переживань у найбільш драматичні, а часто й трагічні моменти людського життя. Герої її творів — прості люди, що живуть у тихій англійській провінції, далеко від великих міст, немовби ізольовані, відчужені від складних соціальних і політичних проблем сучасності. Тема людської самотності, страждання, розпачу домінує в більшості творів письменниці.

Власне, ця сама тема лежить в основі й одного з останніх романів Сьюзен Хілл «Напровесні» (1974), що пропонується увазі читачів «Всесвіту». За свідченням самої письменниці, це твір автобіографічний, і хоч напевно чи варто розуміти ці слова надто буквально, однак ця обставина робить його тим більш цікавим як безпосереднє художнє відображення реальних подій. У цьому романі знову йдеться про страждання і розпач, але, на відміну від попередніх творів Хілл, у ньому не так відчутна гнітюча атмосфера безнадії та зневіри. Героїня твору зрештою знаходить у собі сили перебороти горе й самотність і повернутися до життя, щоб бути корисною людям. Саме це її має дослідникам підстави говорити про гуманістичний пафос роману «Напровесні» і розглядати його як новий етап у творчості талановитої англійської письменниці.

в кущах, що там пробігло — кролик, горностай чи лисиця. Отакий він був, Джо. Минув уже тиждень, чи навіть більше, як він востаннє її навідав; тепер вона вже не втрачає відчуття часу, як у ті перші тижні, коли для неї все зливалось до купи: день із ніччю, понеділок із п'ятницею, — і жодна година прожитого часу не мала ніякісінького сенсу.

Почувши її ходу, віслюк заревів знову, і вона, вже заспокоївшись, тихенько озвалася до нього. Навіщо Бен купив віслюка? Коли він привів його додому з м'якою мотузкою на вкритій виразками шиї, то сказав, що це подарунок для неї, та й для нього також — «аби щось живе було поряд».

Бен натрапив на віслюка за Довгим гаєм. Тварина з великим хомутом на шиї була прив'язана до дерева на узбіччі дороги. Лудильник, якому віслюк належав, з радістю погодився продати його за фунт стерлінгів, узявши на додачу сир, варені яйця та пиво, що знайшлися у Бена в торбі.

Того дня віслюк дивився на них якимись застиглими очима; його брудно-сіра шерсть позлипалась від струпів. Він побрів стежкою на луку, потім зупинився і так стояв, не вірячи у своє визволення від хомута, а можливо, він і боявся цієї волі, боявся, що навколо нього стільки паші.

Днями стояв він, притулившись до огорожі, і не торкався ні до сіна, ні до трави, що їх йому приносила Рут. Минуло кілька днів, перш ніж він нахилив голову до відра і то лише тоді, коли Рут зникла з його очей, зайшовши до будинку.

Щоб подолати цей страх, потрібні були тижні, тижні ви-

тримки й ласки, протягом яких Рут спускалася стежкою на луку, лагідно говорила до віслюка і навіть легенько торкалась його шолудивої, зраненої шиї. Спочатку вони ніяк не називали його. Бен виходив у садок і просто гукав: «Гей, ослику!» або: «Хлопче!». Джо перший назвав його Валаамом. Він приніс біблію і знайшов там оповідь про Валаамову ослицю, яка побачила ангела і заговорила до нього людським голосом. Але ж, заперечив Бен, Валаамом звали чоловіка, а не його ослицю. Але тут майже всі вони водночас глянули на луку і побачили віслюка — голова у нього була задерта, вуха нашорошені, він уже зважився трохи відійти від огорожі й починав досліджувати навколишній світ,— тоді всім одразу здалося, що Валаам — єдине можливе для нього ім'я. Щоправда, Дора Брайс, почувши, як назвали віслюка, взяла їх на глузи, а чоловік її заявив, що це блюзнірство, проте Рут не здивувалася, бо вона вже звикла до цього всього і з самого початку змирилася з тим, що вони не люблять її і ніколи не простять їй одруження з Беном. Джо одразу ж запевнив, що це його ідея — назвати так віслюка. Джо — хлопець чесний і палкий, коли треба стати на захист Рут. Джо — наймолодший і найрозумніший у їхній родині.

А втім, байдуже... Все віднині для неї байдуже.

Протягом цих місяців, що минули по весні, в неї не раз виникало бажання відпустити або продати віслюка. Після Бенової смерті вона не звертала на нього ніякої уваги, лише бездумно дивилася, як він пасеться на луці. Так само, без усякої цікавості дивилася вона й на все інше. Віслюк сумував за нею, йому не вистачало уваги, до якої він уже звик у своєму новому житті. Бували дні, коли він підходив уранці до огорожі й пильно дивився на будинок, підводив голову і ревів.

Коли до неї забігав Джо,— а це траплялося майже щодня,— він ішов на луку, доливав віслюкові води у відро, розмовляв з ним. Тож віслюк не почував себе самотнім і нікому не потрібним, як Рут.

І от тепер, почувши в темряві його рев, вона знову подумала: «А чи варто його тримати? Навіщо він мені?» Проте чудово знала навіщо: бо це її віслюк, бо купив його Бен, бо ця тварина — частка їхнього минулого. А їй уже не хотілося, як раніше, позбутися всього, що нагадувало б про минуле. Та й любила вона свого віслюка, любила дивитися на нього — сірого, недоладного, ще й з кривими ногами,— так само любила вона дивитися й на курей. Їй було б прикро бачити луку спустілою.

Яблуні в саду стояли так густо, і стежка між ними була така вузьенька, що ввечері вона завжди простягала перед собою руку і, як сліпа, намацувала дорогу під навислим гіллям. Простягнувши руку тепер, вона спіткнулася і ступила із зарослої травою стежки на м'яку землю, мало не впавши на стовбур дерева. Вона не забилася. Випросталась і провела долонями по корі. Кора була шорстка, порепана і дуже холодна. Бен хотів вирубати ці яблуні, надто вони були старі й занедбані. Старий Слай, що був власником цього будинку років п'ятдесят тому, ніколи не підрізав їх, отож тепер на кожному дереві родило лише по кілька твердих, гірких і дрібних яблучок, що росли на самому вершечку. Зрубаємо, казав Бен, і будуть у нас дрова на кілька років — адже яблуні добре горять, та й попіл від них м'який і чистий. Потім він збирався посадити молодняк, ще яблунь та груш і айву, а поки вони підростуть, з будинку відкриватиметься гарний краєвид на луку та буковий ліс за нею.

Тепер дерева лишаться. Навіть якби хтось із сусідів погодився зрубати їх для неї. Вона нічого ні в кого не стане просити — в цьому Рут запряглася ще першого дня. До того ж яблуні, як і Валаам, були часткою колишнього життя, за яке вона так розпачливо чіплялась.

Якусь мить постоявши з рукою на стовбурі дерева, вона почула себе вже не чужою, не покинутою напризволяще в порожньому, мертвому світі. Вона чула рев віслюка, вдихала солодкавий запах левкоїв та розквітлого тютюну, а ще в неї були кури — онде вони сидять рядочком на даху курника. Її оточували живі створіння. Світ обертався.

Вона любила доглядати курей, а тепер це стало її єдиною втіхою. Цієї вечірньої прогулянки через сад вона очікувала цілий день — більш ніщо її не цікавило. Кури знали її, довіряли їй. І на них можна було покластися — тільки-но споночіє, як вони вже на своєму місці, чекають, щоб їх пересадили на сідало в курник. А коли чули, що вона відчиняє хвіртку загороди, починали стиха кудкудакати. Кожну курку вона пригортала до себе, відчуваючи м'який дотик пір'я і тепло мускулястих крил і тіла. Птахи ніколи не пручалися, хіба вона брала якогось дуже незграбно, і тут-таки діставала удар крильми по обличчю. Тоді вона брала іншу курку, щоб дати цій заспокоїтись.

Бен підсміювався з її любові до курей. Він не відчував неприязні до них — адже вони корисні, не завдають особливого клопоту і несуть добрі яйця, казав Бен. Але ж це зовсім дурні створіння — голови малесенькі, мозку крихта і такі вони незграбні. Бен ніколи не вірив, що Рут відрізняє їх одну від одної, для нього ці істоти невиразної червоно-коричневої масті були всі однакові. Валаам — той усе-таки створіння цікаве, у нього є характер, а який характер у курей? Рут лише заперечливо похитувала головою, не вміючи пояснити, за що вона так їх любить. А втім, Бен надто й не доскіпувався, а Рут не зважала на його кепкування.

Вона причинила дверці курника, опустила заціпку і прислухалась, як шарудять птахи, вмоцуючись на ніч. Нарешті шарудіння стихло, і їй нічого не лишалося, як повернутись до будинку, а цього їй зовсім не хотілося. Не тому, що вона боялася. А коли й боялася, то тільки власних думок, спогадів і тиші, гнітючої тиші, в якій гучно відлунювався кожен її крок.

Отож вона не квапилася заходити в дім. Підійшла до грядки, нахилилася, провела рукою по холодних, вологих листках шпінату, а тоді вигребла руками дві картоплини. Вона спече їх просто на вогні, помастить маслом і з'їсть — дозволить собі трохи поласувати.

Червоні квіти запашного горошку здавалися у місячному сяйві зовсім сірими. Ці квіти посадив Джо — він же їх і прополював, і тички поставив. Джо ніколи не питав, що треба зробити, а просто приходив і робив усе мовчки і вправно. Джо знав, що тільки йому Рут дозволить допомогти їй по господарству, тільки з ним вона може зрідка й поговорити.

Джо доводився Бенові братом, але був зовсім не схожий на нього, та й ні на кого не схожий. Йому минуло чотирнадцять років, а могло здатися, що йому й усі сто, — так багато він знав, такий був мудрий і так розумівся на людях. Вона могла терпіти присутність Джо ще й тому, що брати були зовсім несхожі, хоча, незважаючи на чотирнадцять років різниці у вікові, вони дружили. Власне, Джо подобався

їй сам по собі, вона любила його за те, що він такий славний хлопча, а не тому що він Брайс, брат її померлого чоловіка.

Зайшовши до кухні, вона сказала: «Я спечу картоплю. Атож, я її спечу!» Промовила це вголос, майже закричала. Її вже не лякало, що вона говорить сама до себе, і вже не здавалося, що це божевілля.

Першими тижнями вона розмовляла сама із собою, майже не вмовкаючи. Спускалася й піднімалася сходами, бездумно спинялась посеред якоїсь кімнати і говорила, говорила... Говорила про те, що сталося і як це сталося, про свої думки й почуття, про те, що робитиме далі. Розмовляла вона також і з Беном, для неї він був увесь час десь поруч,— або за її спиною, або вгорі на сходах, або за дверима,— і часом це була звичайна собі розмова, чи то вона просто озивалась до нього: «Чуєш, Бене...». Але частіше вона дорікала йому, кричала обурено: «Та де ж ти? Де ти? Чому тобі судилося вмерти? Ох, навіщо ж ти вмер?».

Але з іншими вона ніколи не розмовляла — хіба що іноді з Джо.

Вона мовчала й озивалась лише тоді, коли конче треба було відповісти на якесь запитання або ж відмовитися від їжі, питва чи втішань. Вони всі не спускали з неї очей, вони турбувалися, розраджували її, умовляли, застерігали. Та вона ні з ким не розмовляла, ні перед ким не плакала.

«Я спечу собі цю картоплю».

Бульби лежали в неї на долоні, важкі, мов яйця, обліплені землею. Але треба ж було розпалити вогонь, а вона не могла зробити цього зусилля тільки заради себе, задля того, щоб спекти дві картоплини. В плиті погасло. Останнім часом її розпалював тільки Джо — він грів для Рут воду, а раз чи двічі зварив якоїсь страви, аж поки побачив, що вона нічого не їсть.

А як настали теплі липневі дні, вона й зовсім не підходила до плити. Вмивалася і навіть мила голову холодною водою, а їла коли заманеться,— і пізно вранці, а то й серед ночі,— то яблуко або грушу, то скибочку сиру, то сирі овочі, то доїдала в'ялене м'ясо. І ніколи не сідала до столу з виделкою, ножем і тарілкою, а жувала, блукаючи порожнім будинком або в садку. Яйця вона тепер продавала, усі до одного, їй були потрібні гроші.

Спершу люди приносили їй щось попоїсти, навіть Дора Брайс, яка не терпіла невістки за її незалежну вдачу; приносили пиріжків, курячі ніжки, хліб або печиво. Та вона не доторкалася ні до чого, не бажаючи нікому бути зобов'язаною хоча б у чомусь. Проте тепер вона вже соромилася, що одвернулася від людей, які, зрештою, зичили їй тільки добра. Раніше вона й гадки не мала, що здатна так поводитися. А втім, її вдача змінилася, хіба ж це не очевидно? Чи то Бенова смерть розкрила її справжню натуру, доти приховану?

Лише одного разу спробувала вона щось зготувати собі. Вранці прийшов Джо і приніс кроля, уже обдертого й порубаного на шматки. Він мовчки виклав м'ясо на тарілку й поставив на полицю в коморі. Того ж таки вечора вона знайшла жир та борошно і приготувала пиріг, ще й зробила підливу з цибулі та зелені. Запах смаженого м'яса та печеного тіста розійшовся по всій оселі, як подих нового життя. Живіт у неї звело від голоду — аж під ребрами закололо.

Пиріг вийшов з м'якою золотисто-коричневою шкуринкою, підлива розлилася по білій тарілці, як темно-червоне вино. Проте коли вона

взяла шматочок до рота, то ніяк не могла проковтнути, і тримала м'ясо під язиком, аж поки воно захололо, стало як грудка. Її занудило, вона вибігла надвір і виблювала все на траву.

Зрештою пиріг зачерствів і втратив запах, шкуринка потьмяніла, а через кілька днів його обсіли мухи, і вона викинула все у помийне відро, яке Картер спорожняв щотижня для своїх свиней.

Рут аж заплакала — так їй шкода стало змарнованої їжі. Той кролик міг би собі ще жити, а його вбили й отак перевели. Після цього вона вже нічого собі не готувала.

Вона поклала свої дві картоплини на кухонний стіл і випила чашку холодного молока. Весь цей час її не полишала думка, що зродилась у її свідомості уже два тижні тому. Вона знала, що цієї думки не спекатись, але з жахом притлумлювала її в собі. Як їй наважитися піти до нього, розпитати його, про все довідатись? Адже коли вона знатиме, як це сталося, то вже ніколи не зможе забути.

Шитво, яке принесли від місис Райдел, лежало купкою біля стільця. Їй завжди діставалася робота дрібна й погано оплачувана, проте марудна й виснажлива, за яку ніхто більше не хотів братися. А їй би хотілося щось пошити, плаття або спідницю, та вони не доручили б їй цього, навіть якби вірили, що зуміє, адже вона не була швачкою, вона тільки латала одяг.

Робота не поглинала всієї її уваги, і ті самі думки крутилися в голові, поки вона латала протерті лікті на сорочках, штопала шкарпетки, підрублювала або відпускала низ. Не раз їй здавалося, що ці одєжини давно пора викинути, тканина уже аж світиться. Зрештою, Райдели були люди заможні, вони володіли орною землею та лісами на десятки миль навкруги. Це лише бідняки латають та перелатують своє ганчір'я, мудрують, як із двох зношених сорочок пошити одну нову. Вона охоче відмовилася б від цієї роботи, але ж якось треба жити, а дістати грошей можна було тільки так або ж продавши будинок. Це була її власність, вона придбала його за гроші, які лишила їй у спадок хрещена Фрай, і вони з Беном пишалися тим, що мають власний дім, а не туляться по чужих кутках. Вона й подумати не могла, щоб продати його, це ж було все, що лишилося від колишнього життя, від Бена. Рут ненавиділа будь-які переміни, нові місця. Ось тому вона щила і прасувала. Хтось із наймитів приносив їй одєжу та білизну з ферми Райделів, і вона сама відносила зроблене, намагаючись непомітно прошмигнути в кухню, коли там нікого немає, лишити роботу і скоріше назад, щоб нікого не бачити, ні з ким не розмовляти.

Жителі навколишніх сіл казали, що раді мати Райдела за хазяїна, він хоч і примушував тяжко працювати, але добре платив і здавав своїм наймитам чисті й гарні будиночки. Бен працював багато — така вже була у нього вдача, він не любив байдикувати, не міг сидіти без діла, навіть коли повертався з роботи додому, а вставав же він о пів на сьому ранку й повертався о сьомій вечора, а влітку й пізніше.

«Сядь-но,— не раз казала вона.— Просто сядь біля мене й посидь». І щоб зробити їй приємність, він сідав, та лише на хвилину, а потім знову вставав і йшов до грубки, перекладав дрова, щоб краще горіли, і зразу ж вигадував собі нове діло. А втім, вона на нього не ображалася. Таким уже він вдався. Головне, що він був з нею, і навіть тоді, коли обкопував дерева в садку або лагодив дах на хліві, вона могла чути його, бачити з вікна. *Він був тут, він був поруч.*

Рут роздивилася одержу, яку треба було полатати. На піджаку протерся комір, на спідниці бракує двоє гудзиків. Дрібниці...

У кімнаті стало прохолодніше. У світлі лампи речі відкидали довгі тіні. Якщо вона зараз же не знайде голку з ниткою і не візьметься до роботи, то так і буде сидіти годинами, сидітиме непорушно, склавши руки на колінах і дивлячись перед собою невидячим поглядом, аж поки нарешті ляже спати. Здавалося, що так вона живе не півроку, а півжиття, якщо це можна назвати життям: просто минає час, і, наче ткацький човник, снують у голові ті самі думки, постають в уяві ті самі картини, зринають у пам'яті ті самі слова.

Вона взялася до шитва й подумала: «От мені вже й краще, і я маю дякувати за це тільки собі — і дуже добре, бо ніхто, крім самої мене, не допоможе мені повернутися до життя».

Та бували дні, коли їй здавалося, що нічого зрештою не змінилось, і в такі дні їй було ще тяжче, ніж спочатку, бо отупіння вже минуло, і вона знала тепер, що це справді сталося і що так буде довіку. Саме в такі дні вона могла б накласти на себе руки — якби не страх. Зрештою, вони на це сподівалися, а може, й хотіли цього — Бенові родичі і всі ті люди, від чиєї допомоги вона відмовилася.

«Поховала себе в тому будиночку. Вічно ходить задумана, невідомо на що живе. А може, вона збожеволіла? Молода жінка в двадцять один рік, одна-однісінька в домі, розмовляє тільки сама з собою, і нікого не хоче знати».

Може, вони думають, вона стала такою, як і старий Муні, той, що живе в халупі неподалік болота? Ні, то зовсім інше, він був схибнутий, скільки його й пам'ятають, жалюгідний, обшарпаний дід, що блукає довкола, дивлячись собі під ноги і ні з ким не вітаючись. Проте до Муні всі ставилися поблажливо. Хтось один, такий, як він, знаходиться завжди. Муні був на війні і казали, що десь там він і збожеволів. Через те й сахається від усіх і нікому не довіряє.

Може, й вона хоче бути такою? «Гордячка,— казали про неї,— та й завжди вона була надто горда. І дуже схоже на те, що вона не миеється і не дивиться за собою, та й у домі не прибирає...» Хоча Джо й запевняє їх, що це брехня. Вона, мовляв, ходить чиста, в домі прибрано, як і завжди. Саме в цьому проявляється її гордість.

Отож вони перемивали їй кісточки — і Дора Брайс, і Еліс, і дружини та матері Бенових товаришів по роботі — і розповідали про неї всім, хто бував у їхньому селі. Вони тільки й чекали, щоб вона збожеволіла і почала бігати селом гола-голісінька, тоді її можна було б замкнути. Або знайти мертвою.

Від них нічого не могло сховатися. Вони знали, скільки разів ходила вона через поля та буковий ліс до западини і лишалася там, розплатавшись на землі неподалік того місця, де впало дерево, знали, скільки разів ходила вона — і то не вдень, а вночі — на кладовище. Вони знали геть усе, і хоч вона замикала двері й зачиняла віконниці, хоч навколо будинку росли густі й розлогі в'язи та папороть, заввишки з людину, і до найближчої оселі було не менше милі, а до села і всі три, їй здавалося, вони стежать за кожним її рухом, чують, як вона розмовляє сама з собою, як плаче.

Вона усе сиділа й шила, а в домі було тихо, як у могилі, і надворі також було зовсім тихо, і стовбури буків здавалися сріблястими у місячному сяйві.

На горішньому поверсі батьківського будинку на Фос-Лейн лежав у своєму ліжку Джо. Очі його були розплющені, і він бачив крізь нещільно запнуті завіски вузьку смужку нічного неба, і думав про Рут, як він завжди думав про неї — з любов'ю та острахом. Джо знав, що тільки він може дати їй те, чого вона потребує, уся відповідальність за неї лягла тепер на його плечі, а він не завжди був певний, чи витримає. Тамуючи своє власне горе, яке він мусив ховати глибоко в собі, Джо з жахом думав, що настане день, коли він не зможе допомогти Рут. Вона каже: «Я сама справляюся. Мені ніхто не потрібний», — і тільки він знає, що це не так.

Він почував себе дуже стомленим. Але Джо був із тих людей, що ніколи не впадають у розпач, навіть якщо їм страшно. Він умів володіти собою.

Щось зашаруділо. Мабуть, білка або якась нічна пташка перебігла по бляшаному даху хліва, по той бік саду, а Рут здалося, ніби те створіння закопошилося в її голові. Вона склала наволочку, яку латала, і поклала голку, нитки й наперсток до своєї робочої скриньки. Потім пішла нагору до ліжка. Здавалося, що на руках і ногах повисли важенні гирі. Сон буде, як і завжди тепер, важким, задушливим, тривожним, так ніби це на неї навалили землі та дерну. Їй нічого не снилося, вона не ворушилась і ніколи не хотіла прокидатися й зустрічати новий день.

Та цієї ночі, заснувши, вона раптом через годину розплющила очі; відчула, яка глибока тиша панує в домі й надворі, і пригадала, що повинна зробити. Минуло вже шість місяців, як помер Бен, і тепер їй потрібно знати про його смерть усе, кожную дрібничку, довідатися про те, чого раніше не хотіла чути, затуляла руками вуха і так кричала, що вони не зважувались говорити далі, замовкали і, зрештою, ішли собі геть. Досі вона не знала нічого — тільки те, що в западині впало дерево, і Бена не стало.

За милю від неї, по той бік вигону, жив Поттер, чоловік, який був тоді поруч із Беном. Завтра вона до нього піде. Завтра.

І Рут знову заснула.

ЧАСТИНА ДРУГА

II За день до нещасливого випадку вона поїхала на базар до Тефтона й купила Бенові подарунок — маленький нешліфований кристал рожевого кварцу. Продав його їй чоловік без одного вуха, що держав крамничку, в якій були виставлені ювелірні вироби і порцеляна — він скуповував усе це в жителів їхньої округи. Там завжди було щось нове й дивовижне, і хоч досі вона нічого не купувала, все ж любила стояти перед вітриною, дивитися й фантазувати — звідки взялася та чи та річ і кому раніше вона належала.

Кристал був сірий і знизу дірчастий, як шматок вулканічної лави, але на зрізі він мінився рожевим сяйвом, мов крижинка на сонці. Вона

стояла на середині вулиці поміж візків, навантажених фруктами, та мішків із зерном і раптом подумала, що повинна зараз витратити частину грошей, які дісталися їй у спадок від хрещеної Фрай. Витратити бездумно, мов та жінка, що вилила з глека запашний бальзам. Вона дуже хотіла подарувати щось Бенові, і не якусь там практичну річ, а таку, що тішитиме зір. Проте дорогою додому її обсіли сумніви, вона боялася, що Бен посміється з неї або ж поставиться до подарунка байдуже. Може, вона купила цей камінець лише для себе, собі на радість. Вона раз у раз сягала рукою на дно кошика, де лежав загорнутий у газету кристал, і мацала його гострі грані.

Коли надвечір вона звернула зі шляху на стежку, до їхнього дому лишалося ще дві милі,— погода змінилась, і стало тепло, як навесні. По берегах річки пробивалися паростки чистотілу та аконіту — зарано, сказав би Бен, у березні або навіть у квітні ще має випасти сніг. Ліси та гаї стояли голі, темне гілля чорніло проти блакитного неба, і Рут бачила між обрідними буками всю дорогу, аж ген до полів у долині.

А в повітрі відчувалося щось особливе, якийсь незвичний запах — запах першого проростання, і Рут опанувала глибока радість. Краєвид здавався їй невимовно гарним, вона бачила кожен прожилок на листочку, кожну травинку, так ніби заново народилась у якомусь іншому світі. У надвечірньому світлі схили пагорбів та яри здавалися зовсім іншими. Змінилися й барви — папороть стала світло-зеленою, наче мох, а земля золотистою, як тютюн. А вчора вона була темною, мов торф.

Рут захотілося співати. Адже в неї було все, чого тільки можна бажати, весь світ належав їй; удалині виднів її будиночок, і Рут аж головою стріпнула — так паморочилась вона в неї від щастя. І чого це з нею таке робиться? Адже нічого особливого не сталося, усе ще стоїть зима, а це лише останні спалахи сонячного світла над лісом.

Вона неквапно спорожнила кошик, а дивне відчуття не полишало її, усе в домі вона бачила ніби вперше. А на дерев'яному столі лежав кристал рожевого кварцу.

Бен не сміявся з неї. Він довго й пильно розглядав кристал, не доторкаючись до нього. Потім висунув шухляду й дістав збільшувальне скло, яке багато років тому подарував йому дід, і, стоячи біля вікна, вони вдвох роздивлялися на блискучі цяточки та гладенькі грані.

— Джо, напевне, знає все про цей камінь. Звідки він, чому прибрав такої форми.

І справді, Джо знав про такі речі геть усе.

— Він не дорогий, і я заплатила за нього із своїх грошей. Мені хотілося зробити тобі щось приємне,— сказала Рут.

Але Бен, здавалося, не почув. Він ніколи не вмів відповідати на вияв любові або ж говорити про свої почуття.

— А куди ти його покладеш?

Він завагався, похитав головою і сказав:

— Подумаю.

А поки що камінь лишився на столі і, пораючись біля плити, вона знову й знову поглядала на нього.

Того вечора Бен не шукав собі роботи ні в домі, ні в садку. Повечерявши, він узявся за газету, яку Рут привезла з міста, а потім за книжку про дзвони — її дав їм почитати аптекар Томкін.

Ще кілька років тому, до одруження з Рут, Бенові запропонували стати дзвонарем — зайняти місце старого Рідока. Спочатку Бен вагав-

ся, адже це було щось зовсім нове для нього. Та всі були переконані, що він справиться. «Ти спокійної вдачі,— говорив Томкін,— руки у тебе дужі, ти молодий і сильний, а благовісти ти слухав змалечку, і я певен, ти зумієш». Старші чоловіки вчилися на слух, довгі роки працюючи разом і спостерігаючи за всіма рухами напарника, але сам Томкін опанував це мистецтво за книжкою і сподівався, що й Бен навчиться в той самий спосіб.

Бен читав десь із годину, а Рут дивилась на нього і почувала себе дуже щасливою — щось подібне відчувала вона й тоді, коли поверталась додому.

У кімнаті стало прохолодно, і Бен розпалив вогонь, укинувши до каміна кілька каштанових поліняк.

— Це ще не весна, не забувай.

Та вона йому не повірила.

Не повірила вона йому й наступного ранку, коли він стояв і допивав свій чай, а світанок сірим привидом сунув через луку й сад.

— Мороз,— мовив Бен і показав рукою на пагінці — вони тьмяно поблискували. Чай парував йому в обличчя.

А коли він виходив, небо було вже малинове, і сонце виглянуло з-за обрію.

— Уже весна,— сказала вона,— ось побачиш.

Бен похитав головою, засміявся, а коли відчинив двері, то в кімнату ринуло повітря — холодне і гостре, мов скло. Вона дивилась, як він неквапливо іде — на лівому плечі торбина зі сніданком,— і знову радість зашумувала в ній, як вино. Вона відчувала, що може зробити усе що завгодно.

Покраяла останню, вже зачерствілу хлібину. нарізала трохи беко-ну, потім набрала у відро зерна й пішла годувати птаство — спочатку синиць та дроздів, а тоді курей. Був останній день лютого. Завтра вже березень. «Весна»,— подумала вона.

Тихенько заревів за тином Валаам, а на кущах глоду, на яблуневих гілках сиділи зграї пташок — і щебетали, щебетали.

Коли сонце підбилося вище, знову потепліло, паморозь розтанула, і на травичці заблищали краплі води.

Рут поралася в кухні. Відчинивши навстіж двері, вона прала, пекла хліб і раз у раз відривалася від роботи й дивилась на довгохвостих синиць, що шугали то вниз, то вгору, наче циркачі на канаті. Звичайний собі день. Було тихо і спокійно, як завжди.

Картер прийшов по помиї раніше, ніж звичайно, і сказав, що священникова дружина народила ще одну доньку. Рут любила Картера за те, що той розповідав їй новини і ніколи не пліткував, не лихословив. Він сповіщав про народження або смерть, про пошесть на худобу, про те, яка зараз погода за горами. Але нічого від себе, ніяких вигадок або напівправди. Люди довіряли Картерові.

Сонце в синьому небі піднімалось усе вище.

Десь близько четвертої Рут узяла кошик з білизнаю, прищепки й пішла до натягненої між двома яблунями шворки. Ось тоді це й сталося. Вона взяла сорочку і струснула її, аж раптом її наче вдарило в обличчя, але відчула вона не біль, а моторошний жах. Небо, здава-

лося, почорніло. В голові у неї запаморочилось, руки затремтіли, і вона впустила мокру сорочку на траву. Серце мало не вискакувало з грудей. Ніколи в житті не зазнавала Рут подібного відчуття. Може, вона захворіла? *Що* її так злякало — адже навколо все тихо й спокійно? Вона простягла руку й ухопилася за стовбур дерева. Мала таке відчуття, що коли ступить хоч крок, то не тільки вона, а й весь світ розпадеться на друзки. Рут тремтіла, їй було холодно, уся кров, здавалося, прилинула до голови.

Вона не знала, скільки часу простояла коло того дерева, але зрештою відірвала руку від стовбура і повільно побрела назад до будинку, забувши і про сорочку на траві, і про кошик. Хотіла була налити собі води, але чашка випала з її тремтячої руки додолю й розбилася. Вона дивилась на скалки, що розсипалися по червоному лінолеуму підлоги, і їй захотілося втекти, сховатися в шафі або за стільцем, сховатися від самої себе, як у дитинстві, коли вона тікала від грози. Їй страшно було навіть поглянути на садок, а там же нічогісінько не змінилося — так само стояли осяяні сонцем дерева, щебетали пташки, віслюк, як і раніше, поскубував траву на луці, а кури щось клювали й греблися. О, що ж це з нею таке, що сталося?

Від грудей відлягло, і дихати стало легше, але вона тільки й спромоглася, що дійти до стільця в сусідній кімнаті. Сіла на самий краєчок, і нерви її та м'язи напружилися до краю. Вона помацала собі пульс — він був нерівний, наче цокання зіпсованого годинника. Страх не полишав її — здавалося, ним просякло усе повітря.

Сутеніло, небо за вікнами стало непрозорим. Треба щось робити, опанувати себе й піти до кухні приготувати вечерю. Але на думку, що треба підвестися, страх знову підступив їй до горла, наче нудота. Якщо це хвороба, то чому в неї нічого не болить? Атож, вона не відчувала болю, а лише гнітючий страх. І була певна: сталося щось жахливе.

Рут побачила Девіда Колта, наймолодшого з лісорубів, що працювали на Райдела. Цей білявий хлопець, невисокий і тендітний як на таку роботу, обперся на їхню хвіртку, щоб перевести дух — мабуть, біг усю дорогу. Рут побачила його обличчя, і все зрозуміла.

Він обійшов будинок, прямуючи до чорного ходу і здригнувся, побачивши, що вона вже там, дивиться на нього й очікує. Підняв руку і витер з верхньої губи піт.

— Де він? — спитала Рут.

— Він...

— Де він? Що з ним сталося? Його поранило?.. Я знаю, його поранило...

Не опускаючи руки, Девід Колт промимрив кілька слів. Він затинався — здавалося, йому бракує повітря.

— Мене там не було... Я був... Це сталося в западині, а я працював вище, на схилі гори. Поттер... з ним був лише Поттер. Мене там не було.

Він мав таке відчуття, ніби язик його розпух і не вмещався в роті.

— Де він?

— Вони... вони винесли його на дорогу... приїхав лікар... вони...

Він рвучко відвернувся і в розпачі подумав: «Я не знаю, що мені

робити, я не можу їй цього розповісти. О господи, і чому вони не послали когось іншого!»

Було вже зовсім темно і холодно.

Рут гнівно закричала на нього, їй хотілося схопити його за барки і трусонути, щоб він скоріше розповів їй усе.

— Упало дерево і...

— То його відвезли до лікарні? Вони забрали його? І куди повезли? Що вони йому роблять?

Треба негайно бігти до Бена,— це все, що могла придумати Рут. Вона не хоче, щоб до нього доторкався хтось інший.

— Дерево вбило його. Він мертвий.

Напруження миттю спало, і Рут не промовила більш ні слова. Вона одразу все зрозуміла — адже знала про це й раніше, відчула лихо, як тільки воно сталося.

— Упало дерево... Вони...

Потім прийшов Поттер і ще якийсь чоловік, і Рут помітила вираз полегкості на блідому, як крейда, обличчі Девіда Колта. Їй здалося, що до неї наближаються широченними кроками два велетні з довжелезними руками, височенні, мов гори. Поттер зупинився в нерішучості, потім відсторонив Колта і взяв Рут за руку, щоб відвести її в дім. Вона відсахнулася від нього, мов ошпарена. Поттер розкрив рота і заговорив, а інші стояли поряд, біля дверей, і мовчки слухали. Ось тоді вона й затулила руками вуха, закричала, що нічого не хоче слухати. Вона знає все, що їй треба знати: Бен помер. І не треба їй розказувати, як це сталося. Вона кричала й кричала, ніби сподівалася в цей спосіб заглушити неймовірну звістку, прогнати з-перед очей оті примари.

Поттер замовк. Провів її в другу кімнату, посадив на стілець, засвітив лампу і стояв поряд, аж поки вона перестала кричати. Хтось приніс їй склянку води. Вона відштовхнула її.

— Ви йдіть звідси,— сказав Поттер,— а я відведу її до Брайсів. Їй там буде краще, та й лікар туди прийде.

— Ні!

Усі інші вийшли з кімнати.

— Я залишуся тут.

— Там тобі буде краще. Тебе не можна зараз лишати саму.

— Ні, ні, не хочу...

Поттер зітхнув.

— Зі мною все гаразд. Бен помер, я знаю. І знаю, коли це сталося. Знаю. *Зі мною все гаразд.*

— Ти не повинна сидіти сама як палець.

— Хтось пішов їх сповістити? На Фос-Лейн?

— Атож.

— Залиште мене саму.

— Я не можу, розумієш — не можу!

Якусь мить Рут дивилась на Поттера. Вона майже нічого про нього не знала, хоч Бен і працював із ним п'ять, а то й більше років. Поттер жив самотою, по той бік вигону, завжди там жив.

— Я не хочу туди йти. Не хочу бути з ними.

Вона відчувала, що він теж у розпачі, що і його глибоко вразила Бенова смерть, і він не знає, як їй допомогти, що сказати і як поводитися; він не міг примусити її піти з ним і боявся залишити саму.

Вона підвелася й пішла до кухні приготувати чай. Була цілком спокійна. Тільки б вони не намагалися розповісти їй щось іще. Тепер,

коли вона знала, що Бен мертвий, їй уже не хотілося бути біля нього. Хоч би де лежало його тіло, воно вже йому не належить. Ії Бен десь тут, зовсім поруч... Якщо вона простягне руку, то доторкнеться до нього, якщо заговорить — він почує її. Весь дім був сповнений ним. Ії Беном.

Вони пили чай. Вогонь яскраво палахкотів і відкидав червонястий відблиск на Поттерове обличчя та його дужі руки, що тримали кухоль. Можливо, він ще посидить з нею. Нараз їй захотілося, щоб він лишився.

Вона озвалася:

— Зовсім ніби весна. Я так сказала вранці... а він засміявся. Був мороз, коли Бен виходив, але потім потепліло, правда ж? Наче й справді настала весна.

Поттер не відповів. Вона не могла пояснити йому, якою щасливою відчула себе вчора, коли весь світ здавався їй мов оновленим, не могла розповісти й про страх, що охопив її сьогодні в садку. Сказала тільки:

— Я знала...

Та Поттерові це ні про що не говорило.

— А може, все-таки підеш туди? Я проведу тебе до села. Так було б краще.

— Ні.

Поттер спохмурнів, і йому, як і молодому Колтові, захотілося, щоб на його місці був хтось інший, щоб хтось звільнив його від цього обов'язку. З людьми він завжди почував себе скуто. Міг порозумітися лише з дітьми — і то не часто. Досі він бачився з Рут тільки вряди-годи, вітався й ішов собі далі.

Йому знову й знову вчувався тріск, і він бачив, як падає могутній в'яз. Потім — тиша, і він, Поттер, схилений над тілом товариша. Йому не треба було й торкатись до нього — він і так одразу все зрозумів.

Ніхто в цьому не винен. Ні він, ні Бен. Нещасливий випадок, та й годі. Безглузда, раптова смерть. Поттер стривожено спостерігав за Рут: стоїть, схилившись над плитою, — і зовсім не плаче. А чим може зарадити він?.. Отож Поттер і далі сидів біля неї мовчки.

Рут не пам'ятала, скільки людей приходило до неї того вечора. Здавалося, їм кінця не буде. Раз у раз шанобливо стукали в двері, і перед нею з'являлося чиєсь обличчя з виразом належного суму — чоловіки, старі й молоді, місіс Райдел, Картерова дружина, Еліс Брайс. Але вони стояли десь далеко-далеко, і навіть тоді, коли маленька кімнатка наповнилася людьми вщерть, їхні слова долітали до Рут, мов з другого кінця довжелезного тунелю.

— Ходімо з нами. Тобі не слід залишатися тут. Ти сама не своя. Негаразд сидіти самій після того, що сталося. Бен не похвалив би тебе за це.

Рут була вражена. Невже вони думають, ніби краще за неї знають, що схвалив би і чого б не схвалив Бен? Вона попросила б їх зовсім не згадувати його, коли б не знала в душі, що це не істотно, що Бен завжди буде тільки з нею. Для них він тепер недосяжний.

— Я залишуся тут. Зі мною все гаразд. Не турбуйтеся.

Вона так і не підвелася зі стільця, що стояв біля плити. Поттер давно вже пішов.

— Зі мною все гаразд.

Вона аж стомилася. Це було те саме, що намагатися переконати в чомусь глухого чи божевільного.

Еліс Брайс сиділа за столом, відвернувшись від Рут. Еліс була майже однакового зросту з Беном, мала схожі риси обличчя, але зовсім інший колір волосся, та й вдачею брат і сестра дуже різнилися.

«Горда»,— завжди казали Брайси про Рут. Гордою ж була Еліс, вона завжди пишалася своєю вродою і граційністю, бо такою її виховала Дора Брайс.

«Ти досягнеш того, чого не змогла досягти я. Я не хочу, щоб ти змарнувала своє життя на чоловіка без майбутнього і застряла в цій глушині. Ні, ти можеш піти далі і ти повинна вибитися *в люди*».

Еліс була в глухій, по саму шию, темно-синій сукні, яка їй личила, відтінюючи волосся і ніжну білу шкіру. Всі свої вільні гроші Брайси витрачали на вбрання для Еліс.

— Іди додому,— знову озвалася Рут.— Іди додому.

Їй хотілося якомога скоріше залишитися самій— і тоді вона відчує Бена зовсім близько, поруч себе, а ці люди проганяли чоловіків образ, затуляли його від неї.

— Маму довелося покласти в ліжко. Ми мусили викликати лікаря, щоб він дав їй снотворне. Вона не змогла прийти сюди зі мною.

— То й нехай.

— Хіба тобі нема ніякого діла до нас? Тобі байдуже, що ми відчуваємо? Бен був не тільки твій. Уяви собі, що відчула мати, коли їй принесли цю звістку!

Рут підвелася й пішла до кухні. Місяць уже зійшов, і його проміння освітило рожевий кварц, що так і лежав на столі, де залишив його Бен. Мабуть, цей камінь випромінював щось чудодійне, бо, подивившись на нього, Рут знову заспокоїлась і пробачила Еліс її слова. Їй хотілося побути на самоті в тихій холодній кухні. Тут до неї повернулося відчуття, що Бен, хоч і мертвий, а все ж тут, поруч з нею. Вона не почувала себе ні розгубленою, ні хворою, ні переляканою. Ніщо в світі не змінилося. Час не зупинився. Вони сподівалися, що вона, Рут, ще не усвідомила страшної правди, і ось-ось не витримає, закричить знову і стане від них залежною.

— Ти якась ненормальна.

Це сказала Бенова сестра Еліс, що сиділа в суміжній кімнаті, Еліс, що й уявлення не мала, як змінилася за цей день Рут. Відтоді, як вона купила у Тефтоні уламок кварцу і, йдучи додому, побачила згори, як оновилась під сонячним промінням природа, відтоді все на світі стало для неї доладним і гармонійним, мов оцей кристал. Але цю гармонію могла бачити тільки вона, Рут.

Еліс... Треба повертатися до кімнати і знову розмовляти з нею. Не пояснювати їй, звичайно. Але спробувати бути лагідною хоча б до цієї дівчини, яка ніколи не любила й не розуміла Рут.

Ніхто з них не зможе збагнути того, що збагнула вона: раптовий виплеск світової гармонії, який вона спостерігала вранці, мусив мати кінець— і він завершився о четвертій годині смертю Бена. Рут завжди про це пам'ятатиме, хоч би що сталося, і, мабуть, тільки це їй допоможе їй вижити.

Еліс пильно подивилася на Рут.

— Ти що, не розумієш? Ходиш, як уві сні. Бена вбито, і його вже немає.

Руки її зненацька безсило впали на стіл.

— Я знаю.

— Ти не розумієш, ти ще не віриш у це.

— Я тобі наллю чаю. Або какао. Я купила на базарі трохи какао.

— Хіба ти...

Але тут Еліс рвучко підхопилася на ноги й озирнулася, шукаючи своє пальто. Було вже пізно, за північ. Ніхто вже більше не прийде.

— Ти казала, що хочеш бути сама. Гарзд, я залишу тебе. Тобі нічого від мене не треба. Ні від мене, ні від будь-кого з нас. Ми завжди були для тебе чужими.

Рут стояла в дверях. Їй було шкода Еліс, але почувала вона себе дуже далеко від неї, десь на другому кінці світу.

Вона сказала:

— Місяць уже зійшов. Тобі добре буде видно дорогу з гори, і ти спокійно дійдеш.

У каміні перекинулося поліно і дощем бризнули іскри.

— Мене просили тебе спитати, куди краще привезти тіло — сюди чи на Фос-Лейн. Вирішуй сама.— Голос Еліс звучав вороже й сухо.

— Мені байдуже.

— Що?

— Твоя мати...

— Вона хоче, щоб до нас.

— То й нехай.

Бо, зрештою, вона не хотіла бачити у своєму домі труну, не хотіла бачити мертвого тіла. Їй краще відчувати поруч справжнього Бена, з яким вони жили в цьому будинку, і який і тепер невидимо присутній тут...

— Так буде краще.

Вона ледь вимовляла слова — страшенно втомилася.

— Звідти буде ближче.

Виходячи, Еліс озирнулася.

— Ти навіть не плачеш. Мабуть, тобі й не хочеться плакати.

Рут знову сіла на стілець і одразу заснула. Вогонь у каміні ще трохи жеврів, а тоді погас. Коли наступного дня, близько шостої години, прийшов Джо, кімната в сірому ранковому світлі здавалася холодною й незатишною.

Вони б ніколи не послали його сюди, він, звичайно, вирішив провідати її сам, а в таких випадках ніщо не могло спинити його. Коли Рут розплющила очі, Джо стояв за кілька кроків і стурбовано дивився на неї.

— Джо...

Вона ворухнулася й відчула, що м'язи на шиї та спині болять, а ліва рука, на яку вона сперлася, зовсім затерпла.

У кімнаті все було, як завжди, усе на своїх звичних місцях. На якусь мить це здивувало Рут, бо вона чекала, що все тепер зміниться.

— Джо! — з радістю озвалася вона ще раз. Тільки його вона й хотіла бачити тепер біля себе. Коли дивилася на нього, їй ставало легше на душі, адже він ніколи не умовлятиме її робити щось неприємне для неї, йому нічого не треба пояснювати.

— Ти не лягала в ліжко.

— Але я поспала. Я не сподівалася, що засну... Несила було піднятися нагору, я так стомилася.

Їй пригадалося, якою стомленою вона себе почувала. Навіть думати не могла і сама не усвідомлювала, що робить.

— Тобі було незручно.

— То байдуже.

Якусь хвилину обоє мовчали, дивлячись одне на одне. Але не тому, що хтось із них був наляканий чи збентежений. Просто не було потреби говорити.

Джо вийшов у кухню, і вона чула, як він відкриває плиту і вигрібає холодний попіл. Потім він приніс знадвору вугілля, налив у чайник води.

— А тим часом я погодую курей,— почула Рут його голос.

— Не треба.

Бо їй хотілося щось зробити самій і хотілося поглянути на курей. Вона взяла ківш і набрала корму. Джо не став сперечатися. Такий він був — ніколи не нав'язував нікому своїх бажань.

Кури в курнику вовтузилися, мов юрба школярів, які чекають, щоб їх випустили на перерву. Вони позлітали вниз і обліпили її ноги, поки вона змішувала корм з водою. Здавалося, минули десятки років від того ранку, коли вона робила це сама, провівши Бена на роботу.

Потім вона збирала яйця, деякі були ще теплі. Складала їх у ківш, і вони лежали там рядочком, світло-коричневі, рожево-сірі, як ті морські камінці, що їх назбирав Джо ще шестирічним хлопчиком, коли вони були всією родиною біля моря. Брайси назбирали тоді трохи грошей, заощаджуючи кілька років, і поїздом поїхали до моря, за сорок миль від Тефтона. Джо розповідав їй про цю незабутню подорож, він пам'ятав кожну дрібничку, ті п'ять днів і досі здавалися йому якимсь чудом. Це сталося ще до того, як Рут приїхала сюди, і вона любила слухати про ті часи, бо все, що траплялося в житті Бена, було важливим для неї.

Через місяць після тієї подорожі бик поранив Артура Брайса, і хоча він і далі ходив на заробітки до Райделів, але тільки вряди-годи, і виконував там усяку дрібну роботу. Отож із грішми відразу стало су-тужно, і родина вже ніколи не їздила відпочивати.

Коли вона принесла яйця, Джо сказав:

— Дай-но я засмажу тобі одне. У плиті так добре горить.

— Не треба.

Він не наполягав.

— А собі засмаж. Поснідай, Джо.

— Я прийшов одразу, тільки-но прокинувся. Усі наші ще сплять.

— Еліс була тут учора допізна.

— Я знаю. Вони потім цілу ніч плакали і все таке.

Він вибрав собі яйце.

— А ти не плакала, Рут?

— Ні.

Як це можна — мати всього чотирнадцять років і все розуміти, знати, як поводити себе з нею, що говорити? Джо був невисокий, як на свій вік, широкоплечий, як і його батько, з довгими руками й ногами, Бен і Еліс вдалися в матір — обоє високі і тонкокісті.

Він засмажив два яйця, змащуючи їх смальцем, аж поки білок навколо жовтка став непрозорим. Чи було щось таке, чого б він не вмів робити? І робити добре, бо він завжди був розважливим і терплячим. Діставши із шафки тарілку, Джо подивився на Рут. Вона заперечливо похитала головою. Але їй приємно було спостерігати, як Джо їсть яечню та хліб з маслом, серйозний такий і спокійний. Їм було легко вдвох.

Джо вона побачила за кілька днів після знайомства з Беном, і між ними одразу зродилася приязнь, виникло взаєморозуміння. Він тоді розповів їй, як у лісі поблизу Чарнлі натрапив на одуда, як зацікавився з подиву, коли побачив таку рідкісну, таку гарну пташку, з барвистим пір'ям і чудернацьким гребенем.

— Ніхто мені не повірив,— сказав він,— краще б я їм нічого не говорив. Усі побігли до лісу шукати того одуда, але я знав, що вони його не побачать — такий зчинили галас. Сказали, що мені це привиділось, а думали, що я набрехав. Але одуд там таки був — я його бачив на власні очі.

Другого дня він прийшов до хрещеної Фрай, у будиночку якої вона жила, і приніс показати книжку про птахів.

— Ця книжка належала моєму прадідові.— Джо перегортав сторінки з великою обережністю.— У нас лишилося багато його речей. Окрім мене, ніхто не цікавиться ними.

Книга була товста, в темно-червоній шкіряній оправі, кожну картинку накривав аркуш цигаркового паперу. На цих малюнках були відтворені усі відтінки пір'я. Вони довго роздивлялися маленького одуда.

— Можливо, я його більше не побачу,— сказав Джо.— Ніколи в житті. Вони рідко трапляються. Та все ж я один раз його бачив. Таке не забувається.

Джо також знав, що біля струмка, за лісом Райделів, живуть зимородки. Одного теплого й тихого надвечір'я він повів її туди і навчив ходити так, щоб нічого не потривожити. Блакить пташиних крил була яснішою за прозору воду, в якій відбивалося сонце.

— Я нікому не казав, де вони живуть,— мовив Джо.— Я сюди сам приходжу.

— Але ж ти привів мене.

— Та привів.

— А не боїшся, що я комусь розповім?

Джо подивився на той бік струмка, де берег круто піднімався вгору, і мовив:

— Я знаю, що ти не скажеш нікому.

То була їхня перша таємниця, і Рут хотілося якось подякувати йому, та вона не могла знайти слів. А було це три роки тому, і Джо сповнилося тоді тільки одинадцять. Маленький хлопчик із шорстким коротко підстриженим волоссям, але вже й тоді відчувалася в ньому ця мудрість, це розуміння світу.

Він доїв яечню, помив і витер тарілку. Рут стояла біля столу, і спогад про те, як вона поверталася з базару додому, про останній вечір з Беном світився у її змученій душі, мов промінчик сонця. Вона почувала себе чужою, покинутою в цьому світі. Час зупинився у ту хвилину, коли вона відчула, що Бен помер, і Рут не уявляла собі, як той час почнеться для неї знову.

Джо погладив кінчиками пальців камінь.

— Рожевий кварц.

— Так. Я купила його в Тефтоні, щоб подарувати Бенові.

— Кварц буває жовтий, як масло, буває такий, як цей, буває білий і синій. Та синій трапляється рідко.

Бен так і сказав: Джо знатиме про цей камінь усе.

— Він може ненароком упасти й розбитися. Поклади його вище, на поличку.

— Ні, я хочу, щоб він лишився тут.

Ніщо в цьому домі не повинно змінюватися, ніщо...

Коли плита нагрілася, Рут захотіла помитись і похапцем скинула з себе весь одяг; вона носила його всю цю добу і почувала себе в ньому брудною.

Коли занурилася в теплу воду, їй здалося, ніби вона може в ній розчинитись або запливти на цих теплих хвилях кудись далеко-далеко,— саме цього їй і хотілося. Намилюючи собі руки, ноги й живіт, споліскуючи тіло водою, вона почувала себе так, ніби хтось миє її, як дитину. «Поки я лежу в цій воді, нічого поганого не станеться!» — подумала Рут.

Вона заплющила очі, і перед ними замерехтіло сяйво — світло-зелене і голубе, а потім сріблясте, наче далека зірка. Ноги у воді здавалися невагомими. Якби отак утопитися — легко, без болю й страху. Вона відчувала, що Бен десь поруч,— він був трохи насуплений, проте не сердитий, а ніби чимось здивований. Рут вистромила руку з води і хотіла доторкнутися до його обличчя, та воно відхилилося якраз на відстань її простягнутої руки. Ну то й нехай, вона лежатиме тут, у воді, хоча б цілу вічність, чекатиме, поки Бен підійде до неї.

— Рут...

Голос долинув зовсім з іншого боку.

— Рут.

А потім стукіт у двері. Вона розплющила очі. Хто б це міг бути? Вона нікого не хоче бачити.

— Ти мене чуєш? З тобою все гаразд?

Джо.

Вода зовсім холодна, вкрилася непрозорою піною. Шкіра на пальцях у Рут побіліла і зморщилась.

— Зі мною все гаразд.

— А я оце хочу піти напоїти віслюка.

Вона й забула про віслюка. Зовсім отямившись, вилізла з ванни. Їй було холодно, фаянсова ванна і шибки на вікнах здавалися такими яскравими — аж очі різало. Рушник був шорсткий, грубий і боляче дряпав спину. Виринувши з мрії, де було так тепло й безпечно, вона опинилася в холодній і незатишній кімнаті. Як їй витерпіти цю реальність?

— Як хочеш, ми можемо в щось пограти,— сказав Джо.— В шашки або доміно.

Надворі мрячило, і небо було тьмяно-сіре. «Вже, мабуть, полудень,— подумала Рут,— а може, й пізніше». Джо з'їв трохи холодного м'яса, вона попила молока, а потім знову чаю. Час зливався з бульканням чайника, з присмаком і запахом темних розмоклих листочків. Коли вона не пила чаю, в роті одразу пересихало.

Що сказав Джо? Вона подивилась йому в обличчя, намагаючись пригадати. Ні, забулося. Дощові краплі легко ковзали по шибках.

— Джо, нехай вони більше сюди не приходять. Я нікого не хочу бачити.

— Не прийдуть.

— А як прийдуть...— І Рут так зціпила кулаки, аж нігті вп'ялися в долоні.

— Гаразд, я перекажу їм.

— Але ж ти зостанешся, Джо?

— Звичайно.

— Учора ввечері...— Вона глибоко вдихнула повітря, старанно добираючи слова, перш ніж їх вимовити.— Ти був удома, коли вони принесли вам цю звістку?

— Я відчинив двері. То був містер Ренкін.

Вона спробувала уявити собі цю картину.

— Мати зомліла, і довелося дати їй бренді та нюхальної солі. Потім її поклали в ліжко.

Він говорив про матір, наче про якусь сторонню людину.

— А ти? Що робив ти?

Вона боялась, що всі про нього забули, і ніхто його не втішив, не заспокоїв.

— Я вийшов з дому. Піднявся на гору, а потім спустився на той бік. Я довго-довго ходив.

— Сам?

— Атож. Я думав. От і все. Плакати мені не хотілося. Просто хотів побути сам і подумати.

Джо пригадав ту прогулянку. В кишені у нього лежав складаний ніжик з костяною колодочкою, який подарував йому Бен на день народження, і він раз у раз стискав його в руці, щоб заспокоїтись. Осяяний останніми променями сонця краєвид за горою був безлюдний і мирний. Джо ліг на траву і задивився на невеличкі поля, схожі на зелені подушки, покладені одна на одну, оточені з усіх боків темно-коричневими лісами. А вдалині видніли пагорби та долини сусіднього графства. Мінячись рожево-бузковими і синювато-сіримі барвами, вони, здавалося, відступали все далі й далі у надвечірньому світлі.

— Здавалося мені...— почав Джо та й замовк, бо як він міг пояснити їй те дивне відчуття, яке його тоді охопило? Наче раптом усе стало на свої місця, як у розв'язаному кросворді. Він ніколи раніше не думав отак про смерть. Те відчуття було безглуздим — Джо був певен цього. Адже він мав би відчутти гнів, гіркоту непоправної втрати. Як їй пояснити?

— Я знала, коли це сталося,— сказала Рут.— Я була в садку, і мені здалося... Ніби я сама помираю або що... Я злякалась і відчула: скоїлося щось страшне.

— Люди іноді відчувають на відстані. Тварини також.

— Звідки, Джо? Як я про це здогадалася?

Але насправді вона й сама знала відповідь. Кохати Бена — означало читати його думки, завжди знати, де він і що почуває, щасливий він чи нещасний. Тож не дивно, що вона одразу відчула, коли він помер.

Джо підвівся й опустив штори.

— Мабуть, вони чекають на тебе? Ти повинен вернутися додому?

— А ти хочеш, щоб я пішов?

— Ні.

— Ну, то й гаразд. Їм однаково.

— Ти сказав, куди йдеш?

— Я лишив записку. А втім, їм байдуже, що я роблю.

Його, певно, теж це зовсім не турбувало.

Хлопець знайшов шахівницю, і вони почали грати в шашки, сидячи біля вогню і слухаючи, як ляпотить за вікнами дощ. Рут здавалося, ніби вона стоїть збоку і дивиться на цю жінку в жовтій блузці й спідниці, яка переставляє на дошці маленькі червоні кружальця. Джо був добрий гравець і грав чесно, не піддавався їй, отож вона не виграла жодного разу, проте це не мало значення.

— Ти стомилася?

Від звуку голосу Джо Рут знову відчула, що сидить за шахівницею.

— Не знаю.

— Зготувати тобі щось попоїсти?

— Ні, не треба.

Проте, коли він приготував їсти собі, вона теж узяла з тарілки скибочку сиру та половинку помідора, і цього їй вистачило, хоча вона й не відчула ніякого смаку.

— Якщо хочеш, я залишуся спати тут,— сказав Джо.

Спати... Ну що ж, вона, мабуть, теж засне. Тільки не нагорі — не в тій кімнаті, де стоїть ліжко і де в шухлядах і в шафі повно Бенового одягу, і де подушка пахне Беновим волоссям. Вона знову спатиме тут, на стільці біля каміна. Якщо й не засне, то принаймні відчуватиме, що Джо з нею поруч.

— Я тобі постелю. В маленькій кімнаті.

— Я й сам собі постелю.

— Ні.

Бо не треба їй сидіти й сидіти, наче кров застигла у неї в жилах.

Коли відчинила двері до маленької кімнати, їй знову здалося, що вона зіткнулася віч-на-віч із Беном. Вона вголос вимовила його ім'я. Легкий вітерець гойднув ситцеву завіску і приніс запах мокрої папороті та дерну.

— Бене! — тихенько поклікала Рут.

Здавалося, він витав у повітрі, яким вона дихала, стояв позаду і дивився через її плече.

Її вразило, що вона не злякалася,— не його, звичайно, а того, що трапляються такі речі, в які вона досі ніколи не вірила. Це зовсім не те, що пригадувати Бена або уявляти його, це була певність, що він тут, поряд. І що найдивовижніше — вона відчувала його присутність саме тоді, коли зовсім і не думала про нього. Заходячи до цієї кімнати, вона міркувала лише про те, яку постіль постелити Джо і чи простирадла не вогкі.

Вона промовила:

— Зі мною все гаразд, Бене. Нічого трапитись уже не може. Мене нічим тепер не вразити. Ти зі мною і Джо зі мною. От і добре.

Чому вона розмовляла з ним?

Адже Бен помер, і тепер він на тому світі. А в цій кімнаті його бути не може.

І все ж таки він був тут. Рут опустила штору й витерла краплі дощу з підвіконня. Дай боже, щоб усе так і лишалося. Час для неї зупинився, і вона не хоче, щоб він знову прийшов у рух. Вона не хоче відчувати більше нічого — так їй буде легше витримати.

Та вона знала, що все зміниться, що це лише тимчасове затишшя, але треба дякувати за нього й перепочити, бо рано чи пізно неминуче вдарить гроза.

Тієї ночі вона не склепила очей. Втома й розгубленість випарувалися з її тіла, наче наркоз, і вона мала таке відчуття, ніби хвиля викинула її на берег і вона лежить на піску при повній свідомості. Дощ усе накрапав. Бен казав тоді правду, весна ще не настала, а ті два сонячні дні здавалися далекими-далекими, згадкою з дитинства.

Відчуття, що Бен тут, у домі, минуло. Рут спробувала відновити його, озивалась до чоловіка, та в кімнаті було порожньо. І вона уже не могла прогнати від себе думку, куди ж вони віднесли Бенове тіло і що з ним роблять.

Вона спробувала уявити собі, як готують покійника до похорону. Досі Рут не траплялося віч-на-віч стикатися зі смертю. Хрещена Фрай померла уві сні через тиждень після того, як Рут вернулася додому, мати упокоїлася давно-давно, коли Рут була трирічною дівчинкою, і від неї тоді все приховали, вирядивши її до родичів у Дербішір.

Може, Бен лежить зараз у моргу, в лікарні? На чому ж він там лежить? На ліжку чи на ношах? Чи на мармуровому столі? Як він тепер виглядає? Схожий на її Бена чи зовсім змінився — став блідий і задубільий, мов те неживе поросся, яке вони знайшли колись біля своєї хвіртки? Бен узяв тоді його і закопав у садку під яблунями. А тепер закопають Бена. Можливо, його перебинтували або зашили у білий саван. Чужі люди торкалися до нього, байдужі руки роздягли й обмили його тіло, закрили повіки. Вона обурювалася, бо Бен належав лише їй, ніхто не мав права так по-блюзнірському поводитися з ним. Зникло почуття, що його тіло — це лише порожня оболонка, тепер він був для неї живим, із плоті й крові. Їй дуже хотілося б знати, як саме покалічило його дерево. Розбило голову чи потрощило ребра? Але про це вона ніколи не зважилася б розпитувати. І що вони зробили? Чи повправляли переломи, чи залишили відкриті рани? А може, лишили все, як було, бо ж мертвому все це байдуже.

У четвер його привезуть на Фос-Лейн, до батьків. Цього хотіла Дора Брайс, а Рут погодилась, і справді думала тоді, що це для неї не має ваги. Але тепер їй раптом захотілося, щоб він лежав тут, щоб вона могла доторкнутись до його тіла, сидіти біля нього до самого кінця. Адже його домівка — тут.

Приходив священник Ратмен, щоб поговорити з нею, домовитися про похорон, але вона втекла нагору і там зачинилася, і він був змушений переказати все через Джо. Чому вона так злякалася пастора? Адже він був добрий, і вони обоє вірили в одне й те саме. Але їй не хотілося, щоб той говорив їй про смерть Бена, про потойбічне життя — вона й так це знає, а чого не знає, те збагне й сама, власним розумом.

Похорон призначили на п'ятницю, і хтось мав зайти по неї.

— Ні, я піду сама.

Хлопець здавався стурбованим.

— Що таке, Джо?

— Треба... Вони хочуть, щоб ти спершу зайшла до них. А тоді, всі разом, підемо за труною до церкви.

Всі разом... Вона не хотіла йти ні з ким. Вона не любила дивитись на людське горе, а буде воно глибоким і щирим, адже Бена любили всі, і кожен відчує цю втрату. Проте їй хотілося, щоб оплакувала його тільки вона сама.

Похорон маячив перед нею, мов стрімка скеля, на яку вона обов'язково мусить зійти, бо не можна ні звернути вбік, ні відступити назад. Рут сиділа, стискаючи бильця крісла і благала, щоб бог дав їй силу витримати все це й не збожеволіти.

Спочатку вона не зрозуміла, хто це схлипує там, нагорі. Сиділа, заглиблена в себе, не помічаючи темряви, не відчуваючи тепла, яке ще струміло від уже погаслого каміна.

Та ось вона схопилась на ноги. Це Джо плаче. Адже, крім нього, в домі нікого нема.

Він сидів на ліжку, затуливши обличчя руками.

— Джо...

Він не поворухнувся. В кімнаті пахло вогкістю.

Рут сіла до нього на ліжку, взяла його за руку, та коли, врешті, він відвів од лиця долоні, вона побачила, що він не плакав, як їй почулося спочатку. Очі, що здавалися величезними на вилицюватому обличчі, були сухі, й у них світився страх.

— Все гаразд, Джо, я тут. Що сталося?

Якийсь час він мовчав. Потім кілька разів глибоко зітхнув і ліг на спину.

— Мені щось приснилося. Не знаю, де я був.

— Ти тут, у ліжку.

— Там були дерева.

Вона з острахом чекала, що він скаже далі.

— Я був у лісі. Там гарно, сонячно й тихо — ти ж знаєш, як це буває. Я почував себе щасливим-щасливим, а в дерев були обличчя, і ті обличчя сміялися.

Він ще раз глибоко зітхнув і здригнувся. Рут торкнулася рукою його щоки.

— Потім спочіло, і всі обличчя змінилися. Вони стали потворними, з лютими посмішками, як у тих химер, що на церковній дзвіниці. Вони обернулися на чортів і кинулися гуртом на мене, а я впав і не міг утекти.

Жаскі марення. Та, може, зрештою, це допоможе йому здолати журбу і страх. У неї це ще попереду.

— Дати тобі чогось попити?

— Котра година?

Вона не знала.

— Я посиджу з тобою. Зварю нам какао.

Коли вона повернулася, то побачила, що Джо заспокоївся. Обличчя його порожевіло, а в очах уже не світився страх.

— А що буде з тобою, Рут? — спитав він. — Після всього цього. Що ти робитимеш?

Після всього цього? Вона не думала про це, майбутнє для неї просто не існувало.

— Мені б не хотілося, щоб ти поїхала звідси.

— Поїхала? Ні, я не поїду нікуди... Звичайно ж, ні.

Бо навіть якби їй спало таке на думку, куди вона поїде? Тут її дім, і її місце тут.

Три роки тому, коли батько одружився з Елен Гейдж, Рут переїхала жити до хрещеної Фрай. Елен добре ставилася до падчерки, хотіла, щоб вони подружилися, і Рут розуміла, що ця жінка буде доброю дружиною для батька. Рут раділа з цього, насамперед тому, що стала вільною, вона вже не була єдиною в батьковому житті, і він більше не триматиме її біля себе. Елен їй подобалася, та після їхнього одруження вона не захотіла жити з ними, бо прагнула самотійності, адже їй сповнилося вісімнадцять.

На той час хрещеній Фрай було близько дев'яноста, вона майже осліпла і ходила з ціпком. Але старенька зберегла бадьорість і мужність, вона постійно піклувалася про інших, і тому в її домі завжди було повно людей. Вона привітала Рут, як свою рідну дитину, а та, в свою чергу, поралась по господарству, варила старенькій їсти і водила її на прогулянки.

Тоді стояв червень, літо було в самому розпалі, і спини чоловіків, що косили сіно у Райдела, аж почорніли. Рут почувала себе добре, як удома, навіть коли ще не зустріла Бена.

— Куди ж мені звідси їхати, Джо?

Він поставив порожній кухоль на полицю.

— Я тобі розповідав про мушлі?

Вона кліпнула очима. Але такий уже був Джо: він вважав, що всі мають встигати за його мінливою думкою.

— Я знайшов їх на горищі у шафі. Ці мушлі привіз мій прадід з Вест-Індії та Китаю. Деякі з них мов перлові, а одна — рожева і скручена, як змія. Треба почитати про них у книжках.

Мушлі. Мушлі і камені, пташки й рослини, комахи й гриби, що ростуть на вогких лісових низинах,— про все це знає Джо.

— Мені б хотілося побачити ті краї.— Голос його став мрійливим.— От би стати моряком — де б я тільки не побував!

— А ти не сумуватимеш за цими місцями? За всім, до чого звик?

— Звичайно, сумуватиму. І через те я ще не знаю, що робитиму. Коли читаю про теплі краї, про ліси, в яких, мов наші горобці, пурхають барвисті пташки, про непрохідні джунглі, про шторми, що клекотять біля мису Горн, мені здається... іноді... що тільки це мені й треба.— Він розплющив очі і спитав:— А як же ти, Рут? Як житимеш далі ти?

Вона похитала головою і вийшла. На площадці сходів зупинилася і постояла біля дверей кімнати, в яку не зважувалася зайти.

Була майже четверта ранку. Рут заснула лише на якусь мить, і їй одразу наснився сон Джо. Спершу обличчя дерев лякали її, але потім вона зрозуміла, що дерева взяли собі обличчя тих людей, що приходили до неї з учорашнього дня: Поттера, Еліс, Девіда Колта, священника і навіть тих, кого вона ще не бачила — Дори та Артура Брайсів, інших односельців. Здавалося, це тривало дуже довго, проте коли вона прокинулася, то тільки пробило п'яту. Рут підвелася і сиділа, поки всі ті привиддя, всі спогади відлетіли, і в голові прояснилося. Вона стежила за рухом годинникової стрілки: ось уже п'ята, пів на шосту, шоста, а коли пробило сьому, до кімнати тихо зайшов Джо.

Сьогодні четвер. Ще тільки один день, одна ніч, одна крихта дорогоцінного часу, мов крапелька води, що висить під краном, але ось-ось упаде, і її не стане.

На кухні Джо розтопив плиту і поставив на вогонь чайник. Ці звуки її заспокоювали.

Було вже по п'ятій годині. Рут умилася в кухні під краном крижаною водою, що обпікала шкіру.

Місячне світло уже поблякло, займався світанок, і все навкруги здавалося якимсь нереальним, а вона почувала себе невагомою, мов уві

сні. Але висока трава, що росла понад стежкою, змочувала їй ноги, і це повертало її до дійсності.

Стежка звужувалась і звертала в буковий ліс, петляючи між деревами. Всі нічні тварини вже поховались у гнізда та нори, і коли Рут підійшла до хвіртки в огорожі навколо поля, то почула перші несміливі голоси пташок. Небо трохи проясніло, на луці та попід лісом білими клаптями лежав ранковий туман. Вона чула запах свіжої трави, яку толочила ногами, і вогкий запах туману.

В лісі стежка пішла круто вниз, і Рут ковзалася на прілому листі та мохові, хапалася за гілки й коріння. Ставало дедалі видніше, тепер уже можна було розгледіти сірі обриси дерев за кілька ярдів попереду. Вона нічого не відчувала, не боялася, думала тільки про те, що мусить дійти туди.

Нижче в долині туман був густіший і тягся за нею, мов подертий шифоновий шарф. За буками росли дуби та в'язи, а поміж ними — кущі шипшини й інший чагарник. Попереду промайнула ласка з червоними, як намистини, очима. Ще один спуск до останньої просіки. Тут було зовсім тихо. Вже зовсім розвиднілось, і можна було розгледіти все розмаїття лісових барв. Листя стало зеленим, земля — коричневою, сріблясті торочки лишайника відтінювали світло-зелений мох.

Аж ось і западина.

Спершу Рут не помітила тут ніяких слідів того, що сталося. Але розглянувшись довкола, побачила зрізану памолодь та купу пообламуваних гілок.

Саме дерево лежало осторонь. Коріння було наполовину вивернуте, наче зуби з ясен, і в землі зяяла вирва. Підійшовши ближче, Рут побачила, що деревина згнила, а кора суха й поточена шашелем. Проте на верхніх гілках зеленіли бруньки. Ніхто в цьому не винен, ніхто не міг знати.

Вона присіла й поклала руки на кору дерева. Кора була м'яка від моху. То ось де воно сталося. Важко було вгадати, де саме придавило Бена дерево, люди затоптали все навколо.

Рут зрозуміла, що для Бена було найкраще померти в лісі. Це його місце, він бігав тут змалечку, працював тут. Вона не хотіла б, щоб він місяцями лежав у лікарні.

Між гіллям прослизнув перший промінчик сонця, і павутиння на глодові райдужно заяскріло крапельками роси. Рут стояла навколішки, припавши обличчям до дерева, яке вбило її чоловіка. Заклякла від холоду, відчувала, що одяг промок, але не йшла звідси, бо тут вона набиралася мужності і якоїсь надії. Лежала напівпритомна, перед очима снувалися якісь видіння; щебетали пташки, а потім їй учулися уривки людської мови, так ніби хтось прийшов по неї в цей ліс.

Коли вона нарешті розплющила очі, то відчула себе набагато краще. Це місце їй подобалося, бо тут помер Бен, а Бен був добра людина. Вона знала тепер, що їй можна сюди приходити — тут вона завжди знайде спокій і ніколи не відчує ніякого страху. Бо якщо погана смерть позначає злом місце, де вона сталася, то чом добра смерть не може позначити його добром?

Минуло ще чимало часу, поки нарешті вона підвелася і спробувала розім'яти заляклі руки та ноги.

У долині туман згортався й згортався, мов довжелезний сувій полотна. Рут знайшла з десяток грибів, зверху білих, а знизу — рожево-коричневих. Кілька з них вона поклала до кишень, а решту несла в пригорщах і так піднялася на гору й перейшла вигін. Біля хвіртки на неї чекав стурбований Джо. Вона озвалася до нього здалеку, щоб заспокоїти його. Віслюк почув її голос і заревів.

— Рут...

— Я жива-здорова.

— Гриби!

— Я назбирала їх у долині.

Він стривожено зиркнув на неї.

— Я ходила туди. В западину. Мені треба було піти.

— Розумію.

— Треба було піти туди самій.

— Тепер тобі легше?

— Так.

Тепер їй є хоч на щось опертися, і це допоможе якось пережити день. Вона боялась лише вечора і не зважувалася заглянути наперед, бо знала: найважче для неї почнеться якраз тоді, коли для інших усе вже буде позаду.

III

Коли вона звернула на Фос-Лейн і побачила будинок Брайсів, у неї знову з'явилося відчуття, ніби вона спостерігає себе збоку, здаля — з цікавістю, проте цілком спокійно.

Біля дверей юрмилися люди, але побачивши її, вони шепотілися, потім замовкали і розступалися перед нею.

На ній була коричнева спідниця й пальто, голова непокрита, бо вона не мала капелюшка, а умисне купити його задля цієї нагоди їй навіть не спало на думку. Це змінило б її, вона стала б не такою, яку знав Бен.

Біля розчинених навстіж дверей Рут спинилася. Серце калатало, і вона сплела пальці рук. Онде вони сидять. Усі в чорному, жінки в капелюшках, чоловіки — мовчазні і незвичні в своїх костюмах, із жалобними пов'язками на рукавах. Коли вона зайшла до маленької вітальні, усі замовкли. Ніхто до неї не підійшов.

Дора Брайс сиділа на стільці біля вогню, притуливши до обличчя хустинку. В кімнаті було душно. Рут відчула, що задихається, їй захотілося втекти від цих мертвотно-блідих, наче притрушених попелом облич. Що їм до неї, що їм до Бена? Вона пригадала, як Джо розповідав їй, що в давнину люди йшли на похорон у білому, мов на свято.

— Рут...

Артур Брайс узяв її за руку, а потім якось незграбно випустив. Твердий білий комір натер йому шию, вона почервоніла і трохи спухла. Можливо, якби не жінки, він ставився б до неї добре. Та він не суперечив ні Дорі, ні Еліс і в усьому наслідував їхній приклад.

А хто ж оті інші? Вони дивовижно схожі одне на одного. То, певно, тітки, дядьки, двоюрідні сестри та брати Брайсів. Її родичів тут не було. Хто зиркав на неї і зразу ж відводив очі, а хто дивився безвиразним поглядом. «Вам уже, мабуть, нарозказували про мене, — подумала Рут, — і, звичайно ж, ви всьому повірили». А де ж це Джо? Хоча б він прийшов! Ніколи в житті не почувала вона себе такою самотньою, та-

кою далекою від людей. Вона могла покластися лише на свою гордість, на свою мужність.

— Тобі треба піти нагору.

У дверях біля сходів стояв Артур Брайс, і вона спочатку не зрозуміла. А коли збагнула, про що йдеться, то аж відсахнулася. Кімната попливла перед очима, у вухах задзвеніло.

— Ой ні,— прошепотіла вона,— ні.

Дора Брайс підвела голову.

— Ти не хочеш віддати йому останню шану? Не хочеш навіть попроситися з ним?

— Не бійся. Я піду з тобою, дитино.— Артур Брайс засунув пальці за комір сорочки.— Він такий, як...

— Ні!

Вона побачила обличчя Еліс, згадала її вчорашні слова: «Мабуть, тобі й не хочеться плакати». Але їй несила піднятися нагору, вона нездатна дивитись на його тіло, яке ось-ось заб'ють навіки в труні. І тепер це не потрібно нікому. Рут озирнулася. Отже, вони всі ходили туди, нагору? Так, ходили. Вона уявила, як ця траурна процесія піднімається сходами, як кожен зазирає до труни. Дивиться на Бена... Як вони могли? Яке право мали всі ці люди доторкатись до Бена й дивитись на нього одразу по його смерті, тоді як вона була цього позбавлена?

Але так воно й краще. Однаково Бен не належить їм. «Коли я бачила його востаннє, він був живий, ішов стежкою на роботу, починався звичний день, і ми були щасливі, ось це я й хочу пам'ятати, на цьому не лежить маска смерті».

Дора Брайс сиділа з похиленою головою і щось говорила, але голос її уривався від сліз.

— Ми тобі приготували постіль на ніч.

— Ні, я піду додому.

— До себе? Ти хочеш перебути цю ніч там, сама-самісінька?

О господи, о господи, все починається спочатку... Їй хотілося закричати в нестямі: «Залиште, залиште мене саму!»

— Тобі годилося б побути з нами хоч цього разу. Саме сьогодні.

Чому?

— Хоча б це ти можеш для нас зробити? — озвалась Еліс, і голос її прозвучав чітко й сухо.

Але чому? Чи їм не однаково, де вона спатиме цю ніч? Що в цьому образливого, як вона повернеться ночувати додому?

Усі замовкли, бо почулися кроки чоловіків у чорному, які проминали Рут і йшли нагору.

Вона подумала: «Я ще можу піти з ними — це остання можливість». Помітила, що Артур Брайс подивився на неї очікувально.

Вона відвернулася. На вулиці стояв катафалк і стовбичила юрба цікавих, які чекали, коли винесуть тіло, щоб посунути слідом за родичами покійника до церкви.

Хтось зачинив нагорі двері, та все ж вона почула, як глухо застукотів молоток.

Катафалк рухався дуже повільно. Попереду йшло двоє чоловіків із поховального закладу, а за машиною, наче вервечка чорних мурашок, сунула похоронна процесія. Коли вийшли з Фос-Лейн, сонце пробилось крізь важкі, набряклі дощем хмари. Рут була спокійна і байдужа до

всього того. Вона йшла сама, їй ніхто не був потрібен. Трохи позаду йшов Джо — зосереджений і видимо стурбований.

Труна була із золотистого, як бджолиний мед, дерева. Але до чого тут Бен? Адже він навколо неї, іде зовсім поруч і раз у раз заспокійливо торкається її руки. Їй хотілося сказати: «Ти кудись ходив, а тепер повернувся. Куди ж ти ходив? І навіщо? Навіщо?»

А може, вона збожеволіла?

Процесія спинилася перед цвинтарною брамою, за якою стояла невеличка кам'яна церква. Священик і вікарій були схожі на сорок у своєму чорно-білому вбранні, і раптом Рут пригадався день їхнього з Беном весілля. Вони прийшли сюди рано-вранці — вона була в скромній сукні із світлої вовни, без рукавичок, без капелюшка, без квітів. То було негучне весілля,— з десяток запрошених, ніякої урочистості,— потім вони одразу пішли до свого дому. Їм обом так хотілося, і обом було байдуже, що скажуть люди про таке раптове і скромне весілля. Дорі Брайс не залишалось нічого, як змиритись, але вона вважала, що в усьому винна Рут, що вона підбурила проти неї сина.

Забамкав дзвін, і всі несвідомо підлагодили під нього ходу. Здавалося, усе в світі сповільнилось — і її дихання та биття серця, і хода священиків та носіїв. Незабаром вони зупиняться. Все незабаром зупиниться.

І справді, на якусь мить час зупинився: чоловіки поставили труну й одійшли, усі посідали, а священики чекали, коли перестане бамкати дзвін. У церкві було повно людей. Дзвін замовк. Запала мертва тиша.

Рут сиділа з Джо на передній лаві, і нікого не могла бачити — тільки чула схлипування, покашлювання та човгання ніг. Джо сидів нерухомо.

Рут ясно й виразно чула слова священика, та нічого не розуміла, ніби він промовляв чужою мовою. Всі її чуття загострилися, здавалося, що кожний предмет має чіткі обриси, вуха її вловлювали кожен окремий подих.

Аж раптом, так само несподівано, як тоді, коли вона поверталася додому з Тефтона, усе навколо змінилось — ніби освітілося зсередини. Засяяли і кам'яні церковні стіни, і темне дерево кафедри, і білі та жовті квіти на труні, і вітражі, і люди, і оздоби — і все це злилося в один прекрасний образ. Знов її охопило почуття гармонії, вона збагнула сутність життя і, нарешті, почула слова, які зрозуміла.

«І тоді я побачив нове небо і нову землю, бо першого неба і першої землі не стало і не стало моря. І побачив я святе місто — новий Єрусалим, що сходив з неба, від бога, як наречена, прикрашена для свого обранця, і я почув величний голос, що промовляв з трону: «Глянь, ось житло бога поміж людей. Він буде жити з ними. І вони будуть його людьми. І сам бог буде з ними. І він витре кожен сльозу з їхніх очей, і не буде більше смерті, і не буде ні суму, ні плачу, ні горя, бо все, що було раніше, минуло»...

Рут стояла перед церквою, розпущені темно-руді коси спадали їй на плечі. Вони уже пережили з Беном це одкровення, і тому вона почувала себе далеко-далеко від цих людей. А Бен був *тут*, був поруч з нею. Їй аж у голові запаморочилось, але не від розпачу, а від радості, бо ж кохання виявилось сильнішим за смерть.

Вітер обдував обличчя, ворушив квіти на труні й розгойдував верхів'я тополь за церквою. У небі швидко-швидко мчали темні дощові хмари.

Коли перші грудки землі впали на світле віко труни, Рут подумала: «Якщо зараз стану навколішки і вимолю в бога, щоб труна відкрилася,— вона виявиться порожня». Рут не розуміла, як ці чорні круки, що стояли біля могили, могли вірити, що Бен помер. Вони поглядали на неї і, мабуть, думали, що вона досі не усвідомила того, що сталося, або не плаче через свою гордість. А чого їй плакати? Хіба є на це якісь причини?

Від сліз обличчя їхні здавалися неживими, розпухлими, і Рут хотілося закричати їм: «Це ж ви мерці! Ви!» Бо вона не бачила в них нічого живого — того життя, яке проявляється в мерехтливих барвах трави та квітів, у божественному подихові вітру, в пульсуванні крові її тіла.

Хтось торкнувся її. Джо. Люди вже розходились. Усе скінчилося. Рут подивилася на темно-іржаву землю, складену двома горбочками обабіч відкритої могили.

— Рут...

Джо плакав, під очима в нього залягли темні синці. Рут стисла його тремтячу руку, і вони вийшли з цвинтаря.

Люди затримувались і, можливо, хотіли заговорити з нею, висловити їй своє співчуття та, поглянувши на неї, мовчки відступали.

Дора Брайс ішла непевною ходою, спершись на чоловіка. Еліс підтримувала її з другого боку. Отож люди з'юрмились коло неї, бо знали, як триматися з жінкою, що зомліває і голосить, тобто поводить як належить, як велить звичай.

Знову всі зібрались у вітальні. Тепер, коли труни в домі не стало, вони почули себе вільніше у своєму незвичному вбранні, жваво загомоніли.

Рут бачила, як їхні руки тягнуться по бутерброди та тістечка, розмішують цукор у найкращих, які були в домі, порцелянових чашках. Джо сидів біля неї мовчки, і незабаром вони перестали умовляти її їсти та пити і вже не звертали на неї уваги, відчуваючи чи то ніяковість, чи то недовіру.

Насувався вечір, та ніхто не збирався йти, їхні голоси звучали то гучніше, то тихше і нагадували дзижчання докучливих мух.

Рут знов відчула себе страшенно втомленою, руки й ноги задере-в'яніли, у неї не було вже ні сили, ні бажання іти додому. Повіки розпухли й злипалися. Вона не могла й поворухнутися. Якби вже ніколи не поворухнутися.

Кімната спорожніла. Усі вже пішли. На столі були безладно розкидані тарілки, ложки, серветки. Рут отямилася від тиші й покійно пішла за Еліс нагору, у приготовлену для неї спальню. Це була крихітна кімнатина, чиста й холодна, з голими стінами. Простирадла на ліжку були натягнуті, мов бинти. Знаючи, що не засне, Рут не стала розбирати постіль, не роздягалася, а лише скинула черевики й панчохи. Вони змусили її взяти участь у дивному ритуалі, який самі собі вигадали, а в неї не було сил опиратися. Рут не уявляла, яка користь із того, що вона проведе цю єдину ніч у домі батьків свого померлого чо-

ловіка, який обов'язок вона цим виконає. Не варто й намагатися зрозуміти. Голова боліла від утоми та переживань, яких було так багато за останні чотири дні.

Ніхто не прийшов до неї, та їй і не потрібно було ніяких виявів нещирої приязні. Проте, лежачи на вузькому й високому ліжку і чуючи, як у домі весь час ходять люди, вона раптом відчула бажання, щоб хтось озвався до неї.

Увечері вона чула голосіння Дори Брайс, яке долидало до неї так виразно, наче й стін у домі не було. Рут відчувала сором за жінку, що може так поводитись, але й за себе, бо вона так не могла. Голосіння то посилювалось, то стихало, переходило в здавлене схлипування і тоді чути було заспокійливе бурмотіння Артура Брайса.

Хтось ходив сходами — то вгору, то вниз. Еліс була з матір'ю і теж плакала. Тіло Рут немов задубіло. Яка нескінченна ніч у неї попереду! Надворі пронизливо завивав вітер.

Один раз вона встала з ліжка, підійшла до вікна і побачила свинцево-сірі хмари, що бігли, знов і знов затуляючи повний місяць, і в пам'яті ожили слова однієї балади про смерть:

І посадили яблуню
Над головою в нього.
Ох-хо-хо! Ох-хо-хо!
Над головою в нього!

Стихло голосіння Дори Брайс, і будинок оповила тиша. Тепер і Рут могла поплакати. Але ні, не тут. Гордість стримувала її від сліз, вона і зараз не покаже їм, не дасть почути, що у неї в душі.

Просто не вірилося, що Бен народився в такій сім'ї, виріс серед таких людей. І Джо. Джо також був чужий у цьому домі. Лише Еліс була схожа на батьків, лише вона успадкувала їхню обмеженість і безсердечність.

Бен привів її в дім на Фос-Лейн через тиждень після їхнього знайомства. Бо навіть за такий короткий час обоє вони зрозуміли: їм судилося жити разом, це так само неминуче, як і те, що дерева ростимуть вічно. Тієї неділі пополудні він зайшов по неї до хрещеної Фрай. Рут непокоїлася, чи добре вона вбрана, — то їй здавалося, що надто офіційно, то, навпаки, що легковажно, надто яскраво. Бен тоді засміявся: «Таж вони знайомитимуться з тобою, а не з твоїм убранням!»

Але він мав би знати, що це неправда, що насамперед вони роздивляться її сукню, її зачіску, черевики, браслет, роздивляться на ній кожну дрібничку і по цьому її оцінюватимуть. А їй же хотілося подружити з ними, стати для них рідною.

Тепер уже Рут знала, що їм було байдуже і до її вигляду, і до поведінки, і до вбрання — вони наперед незлюбили її. Будь-яка дівчина, що спробувала б відібрати в них Бена, не мала жодного шансу сподобатись їм.

Вона згадала про це сьогодні, бо й сьогодні було так само, як і тоді. Вони сиділи у вітальні на краєчках незручних стільців і пили з найкращих порцелянових чашок чай, а Рут не могла ні думати, ні розмовляти з ними, а тому мовчала, і вони витлумачили це як гордість. На все життя затаврували її цим словом. Вона пам'ятала, як вони дивились тоді на неї, а Бен теж замовк, не знаючи, як їй допомогти, і тіль-

ки Джо був сам собою, розповідав про одну місцину в лісі, де багато малини.

«Тепер я вже ніколи не прийду в цей дім,— подумала Рут.— Мене не поєднує з ними ні любов, ні приязнь, ні сердечність, та й вони будуть раді з цього. Мене для них просто не стане, як не стало Бена. Навіть більшою мірою, бо про Бена вони завжди зберігатимуть спогад, як зберігають старі листи. Дора Брайс згадуватиме, яким був її Бен, коли ще не одружився зі мною, вона втішатиметься своїм горем до скону, а про мене легко забуде».

Рут стало так гірко, аж вона злякалася.

Ніч тривала. Рут лічила удари свого серця, прислухалась до вітру і знала, що ніхто й ніщо її не заспокоїть.

Ох, Бене, ти помер,
В труну тебе поклали.
Ох-хо-хо! Ох-хо-хо!
В труну тебе поклали!

Вона пролежала без сну в цій холодній кімнаті сотні років — отже, скоро світатиме. Рут натягла панчохи, взяла черевики і зійшла вниз, намагаючись ступати якомога тихше, щоб нікого не розбудити. Вони не прокинулись. У кухні Рут побачила, що вже за десять хвилин п'ята, але небо було все ще темне. Віяв холодний вітер, десь у провулку грюкнула хвіртка.

На кухонному столі лежав пакунок, обгорнутий цупким папером. Учора ввечері Еліс показала на нього і мовила: «Ти можеш забрати це собі. Тепер воно твоє». Рут була надто змучена, щоб збагнути, про що мова. Тепер вона вирішила взяти пакунок, може, в ньому якісь речі Бена, що їх він не забрав до себе, і вони хочуть позбутися їх.

Якусь мить вона вагалася. Може, слід написати записку, вибачитися? Але ж вони однаково нічому не повірять. І що це змінить? У цьому домі їй важко дихати. Вона хотіла якомога скоріше забути про нього, забути, що колись тут була.

Рут узяла пакунок, відчинила двері, і холодний вітер ударив їй в обличчя. Вулиця виблискувала темним льодом. І Рут побігла. Було ще темно, коси розсипались у неї по плечах і маяли, наче прапор, вона ковзала на слизькій дорозі, спотикалась і ледь не падала через кожні три кроки, але нічого не помічала і думала тільки про те, щоб скоріше втекти звідси до себе, додому. Рут здавалося, що свіжий вітер, задуваючи їй в обличчя, очищає її від усього вчорашнього. Та вибігши за село, вона сповільнила ходу й зупинилася. У вухах дзвеніло, в голові паморочилось, і вона хапала ротом повітря.

Небо вже зажевріло, коли Рут неквапно стала підніматися схилом до вигону. Тут усе їй було знайоме, але здавалося якимось неживим, немов поверхня місяця. Відчуття радості, гармонії, внутрішнього осяяння, що охопило її вчора, згасло і, мабуть, уже не повернеться...

Та ось у тьмяному сяйві світанку вона побачила свій дім, і вигін, і верхів'я дерев. Це її світ — і в ньому їй доведеться жити. Тут вона може робити що хоче — жити або померти. Терпіти, зціпивши зуби, й мовчати.

Несподівано вітер стих. Рут відчинила двері чорного ходу. Тиша вихлопнула з будинку й затопила її. Вона знала, що має робити. Зараз же, не зволікаючи. Вона підійшла до сходів і почала підніматися нагору.

Їй здалося, що вона вперше у цій кімнаті. Було дуже холодно. Так ніби кілька років тут ніхто не жив. Рут відчинила дверцята шафи, висунула шухляду комода, заглянула в буфет, роздивлялась на все, що там було, взяла Бенів гребінець і провела ним по обличчю. Вона нічого не почувала. Анічогісінько. Невже оце й усе? Невже їй довіку судилося тепер жити у цій мертвій тиші — не відчуваючи ні горя, ні любові, ні страху? Так-таки нічого? Невже?..

Вона скинула пальто і поклала на стілець. А тоді, певна, що тепер нічого не може статися, знічев'я розгорнула принесений пакунок.

Цього слід було чекати, і все ж таки Рут завмерла від несподіванки. В пакунку була одежа, в якій Бена спіткала смерть. Рут дістала звідти синю сорочку, потім темний вовняний светр, вельветові штани і теплі шкарпетки. Вона розгладжувала кожну одежину і прагнула відчути в цій тканині запах чоловікового тіла. Та марно. Вона вже потім зрозуміла, що всю цю одіж випрано й випрасувано...

Вона занурила обличчя в цю купу одягу. Горе їй нарешті вирвалося назовні й заповонило її, бо ж вони навіть і це забрали від неї, навіть кров його змили. Тільки тепер вона цілком, до кінця усвідомила, що Бен помер, покинув її і не залишив по собі нічого, анічогісінько.

IV Смерть Бена Брайса стала ніби каменем, кинутим у тиху воду, каменем, який зчинив вир, і Рут затягло в саму його середину. А хвилі розкотилися по всьому селу і навіть вийшли за його межі. Люди якось змінилися, так ніби пережили війну, або землетрус, або пожежу. Приголомшені були навіть ті, хто не раз дивився смерті у вічі.

Потрясіння й горе зблизили людей, і вони стали розуміти одне одного з півслова, а то й зовсім не озиваючись. Ніхто не пам'ятав, щоб чиясь смерть так сильно його вразила. Нещасливі випадки траплялися не раз, життя є життя — то дитину вб'є, то старого діда, то якусь тварину, і свіжі могили з'являлися на цвинтарі нерідко, смуток був не в повину. Чому ж такою непоправною втратою здалася людям смерть Бена Брайса?..

Поттер сидів у своєму будиночку і міркував, що пора висаджувати першу розсаду в парнику. Та він не робив нічого. Лише сидів, тримаючи в руці надкушену скибку хліба з сиром, і згадував. А Тіл, його собака, відчував, що з хазяїном коїться щось не те, і не хотів дрімати біля вогню. Він то гасав по будинку, то терся мордою об ноги хазяїна.

Поттер знав, що таке смерть. Він бачив, як його брат, заходячись кашлем, помирав від невиліковної зтяжної хвороби легенів; він сидів біля смертельної постелі своїх батька й матері, проводжаючи їх в останню дорогу. Та це була природна смерть, з якою людина може змиритися, йому б і не хотілося, щоб вони й далі жили, страждаючи, слабнучи з кожним роком і тілом, і розумом. А тут зовсім інше. Він просто не йняв віри, що Бен Брайс помер. Бен — такий веселий і спокійний, такий залюблений у життя. Ті, хто знав Бена, відчували, який він життєрадісний, який добрий, хоча святим його аж ніяк не можна було назвати. Працювати з ним бувало нелегко, іноді він заглиблювався в себе,

і ніхто не знав, про що він думає. А траплялося, викладав усе, що в нього на думці,— і це завжди було недалеко від істини.

Та не тільки обставини того нещасливого випадку не міг забути Поттер, не тільки тріск, коли падало дерево, і мертву тишу, що настала одразу по тому. Найдужче запам'яталося йому те почуття, яке охопило його, коли він нахилився над Беном і переконався, що хлопець уже неживий. У ту мить йому відкрилася якась глибока-глибока істина, і та істина змінила його. Стоячи навколішки на сирій землі біля нерухомого тіла, він відчув себе віч-на-віч зі смертю і зрозумів, що це добре. Якщо він коли й сумнівався в безсмерті душі, то тепер усі ті сумніви зникли. Його охопив благоговійний страх, і здавалося, що не тільки він, а й весь ліс занімів, стоглядаючи це велике таїнство — розставання душі з тілом. А коли Поттер узяв Бена Брайса за руку, відчув на дотик кістку і волосся на шкірі, то його наче вдарило електричним струмом, він відчув якийсь імпульс, значення якого так і не збагнув. Це відчуття не полишало його й тепер.

Під час похоронної відправи він стояв біля самих дверей церкви і знову відчув те саме, хоча тоді в лісі смерть приголомшила його куди більше.

Поттер похитав головою. Він наче опинився потойбіч якихось дверей, і тепер намагався звикнути до незнайомого світу, до свого нового «я».

Він жив одинаком ось уже тридцять років і звик до цього; він був не з тих, хто думає. А тепер тільки те й робив, що думав.

Собака обнюхав щілину під дверима, потім підбіг до Поттера і тихенько заскавулів. Хазяїн підвівся, і вони вийшли вдвох із дому. Вечір був вологий і сирій. Вони спустилися до букового лісу, потім піднялися на гору і спустилися з протилежного боку. Все навколо ніби завмерло й посіріло, небо було вкрите хмарами.

Поттерові здавалося, що і для нього, і для інших людей з їхнього села світ перевернувся і треба з цим змиритися, бо назад вороття немає.

Вони блукали, аж поки споночіло, а повертаючись, Поттер побачив, що вікно в Рут Брайс світиться, і зупинився. Йому було шкода її, але він знав, що не може зайти до неї. Рут не схоче його бачити, бо він носить на собі тавро смерті, яка забрала її чоловіка. Що станеться з цією жінкою? Поттерові аж страшно зробилося, коли він про це подумав.

Будинок на Фос-Лейн мав такий вигляд, ніби в усі кімнати набився вогкий туман і застряв там назавжди. З ранку до ночі, з ночі до ранку чулося голосіння Дори Брайс. Вона то лежала в ліжку, то, зіщулившись, сиділа біля вогню. Очі її розпухли від плачу, а губи були солоні від сліз. Говорила вона тільки сама до себе, повторюючи одне й те саме:

— І чому це горе спіткало мене, а не когось іншого? У чому я звинила? Хіба Бен хоч раз когось скривдив? Як же я тепер житиму, як я житиму? Та невже ж він помер?

Зрештою це почало дратувати усіх довкола, і вони перестали втішати її. Артур Брайс, здоровий чолов'яга з покаліченою рукою й плечем, безпорадно мовчав, глибоко ховаючи в душі своє горе. Джо тікав у гори або в ліс і блукав там самотою, а потім ішов до Рут — допомогти їй, розрадити її і самому знайти розраду. Еліс увірвався терпець —

і вона нарешті зрозуміла, як ненавидить цей дім. Їй захотілось утекти звідти, вона задихалась у тій нестерпній атмосфері, яку створювала навколо себе мати. Але Еліс не знала, куди подітися, чим зайнятися.

Якось увечері вона раптом схопилась на ноги, підійшла до матері і смикнула її за руку. Дора Брайс то нахилилась, то випростувалась, наче їй щось боліло всередині.

— Перестань! Чуєш, мамо, зараз же перестань. Гадаєш, нам легко зносити твої сльози та голосіння? А ми хіба не страждаємо — та яка користь з твого плачу? Навіщо це?

Мати звела очі на дочку і побачила, що обличчя в тієї зле, горде й безжальне.

— Чи це щось змінить? Чи слізьми воскресиш Бена? Де твоя гордість, де твоя гідність?

Дочку обурювало не тільки те, що мати день і ніч скиглить, а й те, що вона занедбала себе — не вмивалась, не розчісувалась, не змінювала одежі, а весь клопіт по дому й господарству переклала на Еліс і на Джо.

— Ну яка з цього користь?

Дора Брайс нічого не відповіла, тільки ближче підсунулась до вогню і замкнулась у своєму горі та обуренні. Їй думалось: «Ось і моя дочка проти мене — що ж мені лишилося? Чоловік, від якого ніякої допомоги, чоловік, не придатний ні на що, і дитина, яка вже почуває себе в цьому домі чужою. Що ж лишилося мені на світі?» І вона знову подумала про свого первістка, про свого Бена, і в своїй уяві наділила його всіма можливими чеснотами. Тільки він любив її по-справжньому, піклувався про неї і розумів її, як ніхто інший. Тільки він...

Вона знову затремтіла від ридань і навіть не помітила, як Еліс вийшла з дому. Всі покинули її, всім було гидко й несила далі терпіти її квиління. «Нічого я не спізнала в житті,— подумала Дора Брайс,— ні радості, ні успіху, ні щастя. Життя ошукало, одурило мене».

Синова смерть тільки нагадала їй, що вона могла б мати, чого могла б досягти. Тому вона й страждала, бо тепер у неї не лишилося вже ніяких ілюзій.

Священик Томас Ратмен схилився над ліжечком, де спала його донька, замилувався ніжною темно-рожевою шкірою на повіках і знову відчув той самий подив — невже справді це його плоть і кров? Та він був стурбований, не міг забути, як Рут Брайс утекла нагору, коли він прийшов, не міг забути виразу її обличчя на похороні.

Він подумав, що треба, мабуть, ще раз піти до неї, спробувати її втішити, і хоча він був сумлінним священиком, але думав так з почуття любові, а не обов'язку, бо прийшов сюди, щоб любити всіх цих людей.

Його донька, Айсобел, поворухнулася, перевернулася на другий бік і щось забелькотіла уві сні, а він знову подумав про те дерево, про ту наглу, несподівану смерть. Він боявся за свою доньку, хотів, щоб ніяке лихо не спіткало її в цьому світі, проте знав, що це неможливо, нерезально, що вона мусить рости і страждати, і тільки тоді зможе стати людиною.

Бен Брайс не лишив по собі дитини, що могла б хоч якось утішити дружину. Чи шкодує вона за цим? І знову він подумав, що треба піти до неї, хоч уже й пізно. Тим паче, що сьогодні вранці він почув, як хтось у селі сказав: «Вона накладе на себе руки, вона цього не переживе, ось побачите».

Згадавши про це, Томас Ратмен одразу ж помолився за Рут, щоб їй стало мужності здолати гріховну спокусу.

Ще коли він був хлопчиком, батьків друг, теж священик, повісився на бантині у хліві через рік по смерті дружини. Цілий рік боровся він з горем, самотністю та спокусою і не здужав перемогти, піддався, збожеволів від усього цього.

Тієї ж ночі Томасів батько прокинувся від страшного кошмару. Його товариш волав про допомогу, і треба було б тоді негайно піти до нього. Але стояла зима, лежав глибокий сніг, а жив той друг від них аж за сім миль. Батько стояв у себе в спальні і прислухався до голосу розуму, який нашіптував йому, що сон це лише сон, а ніяке не пророчтво, що страх зародився в темних глибинах його власної душі. Томасів батько був людиною розважливою і вченою, та йому бракувало уяви, і він не надавав ваги ні своїм, ні чужим підсвідомим чуттям. Отож він знову ліг у ліжку і міцно заснув.

Наступного ранку хтось прийшов до нього, долаючи глибокі замети, і розповів йому про самогубство приятеля. Той наклав на себе руки десь опівночі. Усе своє подальше життя Томасів батько не переставав мучитися докорами сумління, просив прощення в бога і в небіжчика, за те, що не відповів на волаання про допомогу. Після тієї страшної події він аж постарів, і син його теж запам'ятав це на все життя — тож і тепер невпинно думав про Рут Брайс, знову й знову молився за неї, і, мабуть, негайно пішов би туди, якби не прокинулась і не заплакала дитина.

Райдел сидів у себе в конторі, розпалював люльку, що раз у раз гасла, переглядав якісь папери, та ніяк не міг зосередитись, бо все думав, скільки грошей запропонувати Рут Брайс, і не знав, чи вона їх візьме. Нещасливий випадок стався у його лісі, отже, й він винний, хоча і Поттер, і управитель Хейкес не погоджувалися з цим. Вони всі разом ходили подивитися на той в'яз, і Райдел сам бачив, що цьому годі було запобігти. Але ночами він не міг заснути — його мучило почуття провини. А ще він думав про марність свого життя і життя взагалі.

Бен Брайс працював на нього, починаючи з п'ятнадцяти років, — і навіть раніше, літніми вечорами та на канікули. Цей хлопець любив роботу, на нього можна було покластися. Але річ не тільки в цьому — адже багато хто з чоловіків працював добре. То був Бен Брайс. Райдел не раз приходив поговорити з ним — то про дерева, то про погоду, то про шкідників, про будь-що, він любив спостерігати, як працює юнак, бо той так і променився впевненістю й життєрадісністю, а саме цього й бракувало самому Райделові. Часом Бен Брайс бував і мовчазним, він міг замкнутися в собі або відповідати на запитання коротко й різко. Але ніколи не здавався він розчарованим або розгубленим.

Натоптуючи в люльку тютюну і знову розпалюючи її, Райдел думав про те, який він уже старий, хоч йому й шістдесяті не було. Здавалося, кров уже не біжить в його жилах, і життя не жевріє в ньому. Тіло його всихало, волосся випадало — і ніякої мети, ніякої надії попереду. Він

був багатий, його шанували, і список найманих робітників у його синій розрахунковій книзі був довгий, та це все не мало ніякої ваги. Коли він стояв у церкві на похороні Бена Брайса, то тільки й думав, яке безглузде людське життя, а його життя й поготів.

Люлька погасла знову. В роті лишився гіркуватий присмак тютюну. Скільки ж усе-таки грошей дати Рут Брайс?.. У Райдела не було бажання ані працювати, ані повертатися додому, де на нього чекала дружина, яка давно вже не любить його.

Він вийшов і, спершись на ворота, окинув поглядом свої землі. Він віддав би їх усі — аби тільки скинути з себе тягар провини, адже це його дерево убило Бена Брайса, а багатство однаково не дає йому ніякої радості.

Ніхто не знав, як довідався про Бенову смерть старий Муні, як дійшли чутки до його хатини, що стояла за шість миль від села. А може, він почув про це, блукаючи, як завжди, околицею. Проте нікому й на думку не спало, що ця новина його теж, по-своєму, вразила.

Раніше його оселя правила за притулок для пастухів, де вони могли переночувати, коли котилися вівці, чи сховатися від негоди. Хижка була складена з каменю й оббита старою іржавою бляхою, дах перекосився і протікав у кутку, тож усередині завжди пахло вогкістю і нерідко на підлозі стояла калюжа. Та Муні не мерз і ніколи не хворів. Була в нього грубка, в якій він топив дровами, хмизом або торфом, але дим частіше валував прямо в халупу, і стіни були чорні від сажі.

Почувши про смерть Бена Брайса, Муні повернувся до своєї смердючої хижки — йому хотілося обміркувати це на самоті. Він знав усіх цих хлопців тільки на ім'я і ніколи з жодним не розмовляв. Але Бена Брайса, так само як і його молодшого брата, Муні відрізняв від решти. Вони обидва завжди казали правду.

В кутку сидів приручений ворон з підбитим крилом, це ворон, а якесь опудало. Муні годував його крихтами хліба й зерном і думав про смерть. Одні вважають, що смерть — це випадок, лиха доля, інші — що вона приходить забирати слабких, яким уже немає місця на цьому світі. Але Муні думав не так, він вважав, що коли людина готова до смерті, не боїться її, то нехай костомаха краще забере її зразу, поки людина ще не забруднилася злом, яке панує в світі.

— Я готовий, — промовив він, а птах тим часом дзьобав його в долоню. — Я вже давно готовий.

Так само був готовий і Бен Брайс. У його погляді світилася спокійна рішучість людини, яка пізнала себе і пізнала світ, а отже, й готова покинути його.

Ось так міркував Муні, варячи у великій бляшанці куріпку, яку він нишком підбив біля живоплоту, що відмежовував володіння Райдела.

Він не раз обіцяв собі коли-небудь записати все це, але тепер збагнув, що це не потрібно. Цими думками він жив, а для інших вони надто складні й глибокі. Його роздуми давали йому втіху — і цього досить. Він жив у собі, як у чотирьох стінах своєї халупи, і не хотів, щоб хтось потривожив його іззовні.

І ось тепер — ця незвичайна смерть.

Ворон настовбурчив пір'я, а потім знову заспокоївся, заплющив очі. Споночіло, і тільки в грубці ще жеврів вогонь.

Розтривожені смертю Бена Брайса, люди ще довго не могли заспокоїтись. Хто ходив замислений і смутний, а хто — як Дора Брайс — тужив і плакав за небіжчиком. Та, мабуть, найчутливіше сприйняли цю подію діти, ніби відчувши, яке непевне людське життя. Отож по всій околиці люди бачили погані сни, мучилися від страху і тривоги.

З дощами й вітром минув перший тиждень березня. Настав великий піст, але весни того року могло й не бути.

V Вона подумала: «Скільки ж я можу плакати — адже очі не бездонна криниця». А сама безсило лежала в ліжку і то розпачливо ридала, то тихенько скімлила — а сльози лилися й лилися. Потім ішла обмити мокре й розпухле обличчя холодною водою. У дзеркало вже більше не дивилася. Вона змарніла від плачу, і Бен соромився б її. Йй не раз вчувався Бенів голос — він заспокоював її, просив, щоб вона не плакала: «Не тужи за мною. Чого ти плачеш? Чого? Зі мною все гаразд. Ніщо більше не завдасть мені болю».

Це розсердило її, і вона виказала йому всю правду, що плаче вона не за ним, а за собою, за своїм змарнованим життям. Невже він не розуміє? «Нащо ти покинув мене саму? — дорікала Бенові Рут. — Ти маєш тепер усе, а я нічогісінько. То дай же мені змогу хоча б наплакатись». Минали дні, минали ночі, іноді заходив Джо, та Рут було байдуже, чи бачить він її сльози, чи чує її плач...

Проте щовечора, хоч як погано себе почувала, вона йшла садовити курей на сідало — жодного разу не пропустила.

Іноді прокидалася вночі, задубівши з холоду, й не могла навіть поворухнутися, натягти на себе ковдру або спуститися вниз і погрітися біля вогню, який завжди розпалював Джо. Часом її мучила спрага, і вона підводилася, брала білий глек і пила, пила, але спрага все не вгамовувалася. Їсти вона майже не їла, лише коли-не-коли надкусить яблуко, морквину або скибочку сиру.

Засинала вона лиш на якусь часинку, коли вдень, а коли вночі, і їй часто снилися злісно перекошені обличчя дерев із сну Джо. Та все ж їй здавалося, що це минеться, треба тільки перетерпіти, і горе, мов темний тунель, колись скінчиться, і по той бік його вона знову зустріне з Беном. «Смерть, по суті, те саме, що й народження», — думала Рут. Їй хотілося усе ділити з Беном порівну, а сталося так, що смерть він зустрів сам. «Я мала б бути з ним, — повторювала Рут подумки, — і тоді, коли впало дерево, і тоді, коли він помер, — а я зрадила його, полишила на самого себе».

Проте було два дні, коли вона не плакала.

Першого разу в домі був Джо. Він порався в кухні, а вона лежала нагорі в ліжку, виснажена горем, виплакавши всі сльози. Сама не помітила, як заснула, і тоді їй приснився Бен. Він був у цій же кімнаті, але не показувався на очі, стояв десь позаду. Рут відчувала: він не хоче, щоб вона озиралася, але то був справжній Бен — живий і здоровий.

Якийсь час у сні більше нічого не відбувалося. А потім Бен сказав: «Я завжди тобі допомагатиму». — «Гаразд». — «Хоч би де ти була, я завжди допоможу тобі. Чуєш, Рут?» — «Чую...»

Почувши своє ім'я, вона прокинулася і тихо лежала в ліжку. Надворі вечоріло, йшов дощ, небо було сіре й похмуре. Та Рут цього не бачила. Усе навколо променилося світлом, тим самим, яке змінило весь краєвид напередодні Бенової смерті та в день похорону. Світилися і зблякли штори на вікнах, і стілець біля ліжка, і шафа з темного дуба, і дзеркало, і стеля. І сама Рут, здавалося, випромінювала те світло. Виіроставши руку, вона бачила кожну жилку, кожен суглоб, ніби все це було щойно створено з чогось гарнішого, ніж тіло й кості. Вона заплющила очі, а тоді знову розплющила їх, та нічого не змінилося. Хіба що небо надворі потемнішало, а сяйво в кімнаті стало ще яскравіше. Рут лежала й купалася в ньому, мов у весняних водах, і відчувала, як заспокоюється, спочиває. Вона вже не плакала — то було колись давно, не тут, не з нею.

Їй пригадалися почуті в церкві слова, і вона промовила їх уголос: «І він витре кожну сльозу з їхніх очей, і не буде більше смерті, і не буде ні суму, ні плачу, ні горя, бо все, що було раніше, минуло».

Тепер, як і тоді в церкві, ці слова проникли їй у саму душу, з очей її бризнули сльози, та це були сльози вдячності, а не полегкості.

Джо обережно постукав у двері, а коли вона відповіла, увійшов і зупинився неподалік од ліжка.

— Джо?

Стало темно. Сон і сяйво згасали.

— Що то було?

Рут почула власний голос, і він звучав, як завжди. Повернула голову й поглянула на Джо. Вираз обличчя в того був занепокоєний і навіть трохи зляканий. Він повільно підійшов до неї, став навколішки і поклав голову їй на руку.

— Що сталося, Рут? Адже щось сталося, правда?

— Все гаразд.

— Я був у кухні і... зрозумів: щось тут сталося, але що саме — не знаю.

— Нема чого лякатися, Джо.

— Справді?

— Нічого поганого не сталося.

— А що ж це було, Рут?

Вона мовчала. В кімнаті зовсім стемніло. Рут остаточно прокинулася і сказала:

— Я не знаю, що, але це було правдою.

— Тобі краще?

— Так, я трохи заснула.

Вона простягла руку і погладила Джо по голові. Волосся в нього було густе й шорстке, не таке, як у Бена. Він про щось думав, щось відчував, цей сон на мить привидівся і йому, через те він і злякався...

А якщо цього сновидіння взагалі не було? Ні, таки було. І вона знову може заснути, і тоді знову побачить цей сон.

Рут підвелася й пішла до курей, а потім ще якусь хвилю стояла в росяній траві, гладила віслюка, а навколо панував спокій, і спокій був у неї в душі.

Та ніч і наступний день були найтяжчими в її житті. Джо пішов додому. А вона налила собі в чашку молока і пила маленькими ковтками, прислухаючись, як дощ ляпотить по даху і стікає на траву. Її

морозило, вона вся закоцюбла, а в горлі пересохло. «Бен помер,— думала вона,— і всьому кінець. Нічого від нього не лишилося, і краще б він не народжувався на світ. Навіщо нам було зустрічатися, кохати одне одного, одружуватись, яка ціна нашому щастю в цьому несправедливому світі?» Ні з того ні з сього упало на людину, на її Бена, дерево, і от розумна істота, що мислила, що відчувала, пішла у темну яму, нічого про це не знаючи, і не знає про це й тепер. Її Бена немає. Краще б і не було ніколи ані його, ані цього світу.

Їй стало моторошно — ану ж це правда, і її сон вона сама ж і вигадала, щоб утішити себе, заспокоїти? «Нащо ж було давати його мені? — скрикнула вона.— Давати мені Бена, а потім його убити?» І не знала, кого звинувачує: бога чи диявола, життя чи смерть, а може, й самого Бена...

Їй несила було піднятися нагору, і вона сіла просто біля каміна і ридала, ридала, припавши обличчям до килимка, а надворі лив і лив дощ. Усю ніч, безперестану.

У півсні Рут раптом захотілося, щоб хрещена Фрай була тепер жива, бо тільки вона могла чимось допомогти їй. Хрещена Фрай, якій тоді було вже під дев'яносто, якось заговорила з Рут про свою близьку смерть. Вона чекала її спокійно й без страху, була готова до неї. Все, у що вірила Рут, вона взяла або від хрещеної Фрай, або від Бена, бо вони були одних поглядів на речі, що не належали цьому світу. Саме хрещена навчала її, що великдень — то час випробування, а різдво — то свято веселих легенд і дитячих мрій. І великдень не знає ніяких мрій, а тільки страждання, смерть і воскресіння, розпач, надію і впевненість.

Великдень був уже не за горами, але Рут не знала, чи він тепер для неї щось означає.

Рано-вранці вона прокинулася від важкого, як смерть, напівсну. Тремтячи від холоду й виснаження, вона не могла й поворухнутися і весь ранок лежала з розплющеними очима, дивлячись на попіл у каміні й тільки тепер зрозумівши, що таке справжній розпач.

Прийшов Джо. Поглянув, потім нахилився й доторкнувся до неї. Рут мовчала, і він одійшов. Незабаром вона почула, як він звично пораяється в кухні, і мляво подумала, що пора вставати, бо й Джо потребує допомоги і турботи, а вона, можливо, налякала його або викликала в нього відразу.

Рут знову заплющила очі, щоб відгородитися від мокрого непривітного ранку, від холодного попелу в каміні. Затулила долонями вуха, щоб не чути ляпотіння дощу. А в голові без угаву звучали ті самі слова. Він помер. Його немає. Ніде немає. Він помер. Помер...

Зрештою вона встала, хоч і сама не знала навіщо. Вимилась під душем, а потім дивилася, як ллється вода — та сама вода, що завжди здавалась їй прекрасною у будь-якому вигляді — у морі, у річці, у ставку, в дощових краплях. А тепер вода, як і все інше, здавалась їй мертвою — і навіть огидною, коли стікала брудними патьоками з її тіла.

Джо стояв у кухні біля плити. Але не міг зігрітися, бо аж тремтів від страху за Рут. Він дуже її любив, але не знав, як допомогти їй. Усім іншим до неї було байдужісінько. На Фос-Лейн про неї навіть не згадували. Мати вже не голосила і важко човгала по хаті, стала зовсім старою жінкою. Батько мовчки приходив, їв, пив і знову йшов на роботу.

Що йому робити?

«Господи,— думав Джо,— допоможи мені, господи».

А чим? Він цього й сам не знав.

«Зціли її. Зціли її, господи».

Та в глибині душі хлопець знав: вона могла б зцілитися тільки в тому разі, якби ожив Бен, якби повернулося колишне життя...

Джо поставив на вогонь чайник, закип'ятив воду і приготував чай. Обхопив обома руками чашку і притулив її до обличчя, щоб зігрітися. Нагорі грюкнули двері, та він не зміг зважитися понести туди чай, боявся, що заразиться від неї страхом та відчаєм і втратить мужність, утратить свою останню віру...

Вона нічого не хотіла, нічого не сподівалася. Отож другий радісний день став для неї щасливою несподіванкою, справжнім дарунком долі і ще довго сяяв, мов золота монета в купі мідяків.

Її розбудило сонце. Воно торкнулося промінням її обличчя та закладених за голову рук, а коли вона підійшла до вікна, то побачила синє небо і схожі на скляні намистинки останні дощові краплі на живоплоті. То там, то там витикалися поміж кущами перші проліски й аконіт.

Зненацька її охопило нестримне бажання втекти звідси, забути про всі ці дні та ночі, сповнені думками про смерть. Вона вмилася й одяглася, відчуваючи дивне збудження — аж під шкірою поколювало.

Побачила в садку Джо з повним кошиком яєць і гукнула його, аж він розгубився, бо останніми днями вони, мабуть, і словом не перемовились. Він приходив і йшов додому, мов тінь. А ось тепер вона стоїть у дверях, у чистій голубій сукні, і вираз обличчя в неї змінився, полагіднів.

«Вона щаслива,— подумав Джо.— Атож, щаслива».

Він мало не закричав з радощів, адже це та сама Рут, яку він знав, і вона не наклала на себе руки...

— Сьогодні дванадцять яєць,— сказав він.— Дві курки, здається, квокчуть.

— Джо...

Та вона не знала, як пояснити йому свої почуття, як подякувати за те, що так вірно приходив, усе робив і нічого не питав, ні в що не втручався. Тепер вона любила його, як нікого на світі.

Він подав їй кошик з яйцями.

— Джо, а що, як нам поїхати...

Він спохмурнів.

— Сьогодні мені не хочеться сидіти вдома, я так стомилася від цього. Сиджу нагорі — а надворі все дощ і дощ. А сьогодні вранці прокинулась, побачила сонце — і так мені захотілося кудись піти.

— Може, на базар у Тефтон?

— Ой, ні.

Тільки не туди. Їй хотілося забути минуле хоча б на один день, не бачити нічого, що нагадувало б про нього, вибратися кудись, де вона не була раніше. Рут знала, що цей день не повториться, що страждання її не скінчилися, просто час на мить зупинився, і їй відпущено один день для перепочинку.

— Джо, а що, як нам поїхати...

Вона завагалась. Усе довкола,— і поля, і ліси, і долини, і навіть далека річка,— усе тут нагадувало про минуле.

— Поїдьмо до моря.

— До моря? — перепитав він з ноткою сумніву.

— Поїздом. А до Тефтона дійдемо пішки. І цілий день пробудемо в Хедвелл-Бей.

— Це ж туди, куди ми їздили з батьками! Туди, де я назбирав камінців! О, Хедвелл-Бей!

Було ще рано, десь близько сьомої, і вони мали встигнути на ранковий поїзд.

— Знаєш, Рут...

Вони увійшли до залитої сонцем кухні, і Джо виймав яйця з кошика. Вона озирнулася.

— Я боявся, я дуже боявся, що ти вже не будеш такою, як колись.

— Пробач, Джо. Я не подумала про тебе. Ти щодня приходив, а я навіть не розмовляла з тобою, я...

— Ні, річ не в цім...— Джо похитав головою.

— Ти про той сон?

— Ні.

— А про що ж?

— Іноді я прокидаюся вночі, а в домі тихо-тихо. Вони ж навіть не знають, удома я чи ні. Нічого вони не знають. Тоді я думаю про тебе.

— А про Бена ти думаєш? Ти сумуєш за ним?

— Я... Ти знаєш, це якось дивно...

— Що?

— Я вибираюся на саму вершину гори — і там я про нього думаю. Саме там. Так і має бути. Бен був іншою людиною — не такий, як усі ми.

— Бен справді був ні на кого не схожий, але дуже схожий на тебе.

— Колись давно, ще семирічним хлопцем, я вбив кроля. Один мій приятель, що жив у Хеджлі, взяв батькову рушницю і похвалився, що вміє стріляти. А я не вмів, я не стріляв ніколи. І це мене зачепило, я сказав йому, що теж умію стріляти, умію робити усе, що й він, усе на світі. І тоді той хлопець дав мені рушницю, щоб я показав, як я стріляю. Вона була дуже важка. Я й не думав, що рушниці такі важкі. І боляче відтягувала руку. Та ось я побачив неподалік кроля. Він сидів нерухомо, і я вистрелив. Як він заверещав! Це мій єдиний поганий вчинок у житті. Той вереск я пам'ятаю й досі...

Джо непорушно стояв за кілька кроків від неї.

— Я тоді проплакав усю ніч. Навіть уві сні мені вчувався той жалібний вереск. Потім прийшов Бен, і я йому все розповів. Нікому б іншому не сказав про це.

Рут нічого не відповіла, та зрозуміла, якими близькими були брати і як тяжко переживає Джо Бенову смерть.

У кухні було затишно і пахло чимось свіжим і чистим. Вона озирнулася довкола. Усе прибрано, каструлі й тарілки стоять на полицях, плита вимита до блиску. І що б вона робила, якби не Джо?

— То поїдемо до моря? — озвалася Рут.

— Якщо тобі так хочеться...

Джо поглянув на неї, побачив її збуджене обличчя і сказав:

— Гарзд, ми поїдемо.— А тоді несподівано підійшов, обняв її і прошепотів тремтячим від радості голосом: — О, море!

Сонце піднялося вище і сяяло в прозорому небі, мов металевий диск.

Їм здавалося, вони самі-самісінькі на світі. Перед ними вигиналася затока Хедвелл-Бей, синіло море, білів пісок, блищали омиті хвилями скелі. В їх розколинах, мов у пригорщах, збиралися калюжки води. День був теплий, тихий, небо на обрії мінилося сріблястими барвами.

Джо стояв і недовірливо розглядався довкола. А тоді промовив:

— Усе таке саме. І пахне так само... Воно...— Він у захваті сплів пальці рук.— Що будемо робити?

— Що хочеш. Вирішуй сам.

Цей день здавався Рут сном, в який вона то поринала, то виринала з нього, але знала, що має запам'ятати сьогодні кожну дрібничку, сповна пережити кожну мить.

Вони повільно спускалися до берега, пісок шарудів під ногами, а сліди тяглися за ними, ніби вервечка якихось звірят. Було тихо, і пахло солоною водою, рибою та чорними морськими водоростями, покритими повітряними пухирцями. Джо збирав водорості і вішав собі на руку.

— Якщо повісити ці водорості біля дому, то можна вгадувати, яка буде погода, сухо чи дощ, треба тільки помацати їх.

Джо знову залишив Рут саму і став лазити по світло-бурих скелях, обліплених уже іншими водоростями, схожими на зелене, слизьке волосся.

— А осьде морські анемони! — вигукнув Джо, і Рут полізла за ним. Потім вони нахилилися і стали дивитись, як відбиваються у воді їхні обличчя. Вони були, як два бліді місяці, з темними й блискучими цяточками очей. Вдихаючи морське повітря, Рут подумала: «Я ніколи цього не забуду. А якщо тут зміниться на гірше, то більше ніколи сюди не приїду».

Вона занурила руку в холодну воду і торкнулася анемона. Від дотику той згорнув пелюстки, і став схожий на рожевий ротик немовляти.

— Вони живі,— промовив Джо.— І це не рослини, а тварини.

Він був щасливий, вільний від усіх турбот та прикрощів, які діяли його останніми днями. І Рут подумала: «Принаймні я хоч цим спокутую свою мимовільну провину перед ним».

Вони йшли та йшли понад берегом, море майже не хвилювалося, сонце палило, зігріваючи їх і напікаючи навколишні скелі, небо було синє, ніби щойно пофарбоване. Джо збирав мушлі, скойки, рапани, морські вушка та дрібну, відшліфовану морем гальку — усе це він запихав у кишені. Вона вже не шкодувала, що з ними немає Бена, їй було досить Джо, обоє безтурботно впивалися радіщами цього сонячного й тихого дня.

Потім полягали на піску, і Рут примружила очі. Небо та море злилися, і здавалося, що час не існує в цьому райдужному чарівному світі.

Було вже темно і прохолодно. Ідучи стежкою вгору, Рут відчувала себе невагомою, у вухах шуміли хвилі, а тіло здавалося скупаним у чистому морському повітрі, сонячному сяйві і мерехтливих відблисках морської води. Вона справді відродилася до життя, відчувала кожен свій м'яз, чула кожен звук — їхні кроки, потріскування гілок на деревах, шарудіння якогось звірятка в придорожній канаві,— чула усе це виразно, наче бамкання дзвонів. Дихалось їй глибоко, на повні груди.

Зійшов місяць — повний і білий, наче вирізаний з паперу.

Джо втомився і йшов мовчки, ховаючи радість у глибині душі. Біля підніжжя косогору вони зупинилися. Джо треба було звертати праворуч, до села, а Рут іти прямо, до вигону. А може, й вона піде з ним до будинку на Фос-Лейн, може, в такому настрої їй пощастить порозумітися з ними, розвіяти ворожнечу і недовіру?

— Вони ж не знають, де ти пропадав. Мені, мабуть, треба піти і сказати...

— Ім байдуже.

— Але ж...

— Ніхто нічого не помітив. Не ходи туди, Рут. Не треба.— Голос його тремтів.

— Але ж маю я пояснити...

— Не варто. Я хотів би, щоб вони нічого не знали про сьогоднішній день. Він наш, а якщо вони дізнаються, то все зіпсують. Не ходи.

Рут відчула, що він хоче захистити її від них і щось від неї приховує.

— Я прийду завтра,— сказав Джо і пішов, але потім повернувся і на якусь мить міцно її обняв.

— Дякую, дякую,— прошепотів він, тоді дістав з кишені морське вушко і простягнув їй.

— Не забувай про цей день, Джо, запам'ятай усе-усе.

Відповідь була б зайвою.

Джо пішов, а вона все стояла, тримаючи в руці мушлю, дослухаючись до його кроків. Іти додому не хотілося, бо там вона одразу усвідомить, що день минув, і все, про що вона так намагалася забути, чекає на неї в порожніх темних кімнатах.

І раптом перед нею виникло видіння: Бен ішов до неї через вигін, і Рут аж скрикнула, бо ту ж мить збагнула, що його немає і вона самотня на цій темній стежці, і ніяк, ніяк не зможе бути з Беном.

От хіба що...

Зійшовши на пагорб, вона пустилася бігти, ніби спізнювалась і боялася, що він не дочекається. І картала себе за те, що так довго сюди не приходила.

Раніше вона уявляла, що він з нею, вдома або кудись пішов, тепер же зрозуміла: він там, куди його принесли і де лишили. Чи провідували його інші? Дора Брайс, Еліс, сусіди або родичі? Як би їй хотілося, щоб туди ніхто не ходив, щоб це була ніби її власна садиба, яку можна замкнути на ключ. Але насправді ця садиба була без огорожі, і будь-хто міг прийти туди й дивитися, як дивилися всі на нього, коли він лежав у відкритій труні.

Рут пройшла у браму кладовища і пішла по траві повз давні, замшілі могильні плити. Їй не потрібне було місячне світло, вона знайшла б дорогу й навпомацки, навіть якби була сліпа. На південь від церкви за старими могилами були зовсім недавні і остання з них — Бенова. А ще далі — незаймана трава.

Рут стала, як укопана. Квіти звідси уже забрали, і лишився тільки довгастий горбок, мов кротовина, що пробилася крізь траву. Наче безіменна могила якогось зайди. Рут не могла цілком усвідомити, де вона є, це здавалося неможливим. Бен тут, під землею, він мертвий, і ніколи більше не заговорить, не поворухнеться, не дихатиме. Це ж просто безглуздя.

Вона стала навколiшки на траву i промовила:

— Ми з Джо їздили сьогодні до моря. До Хедвелл-Бей. Там пісок i сонячне небо, i ми довго-довго гуляли. Як шкода, що тебе не було з нами. Чому ти не поїхав туди, чому?

Тиша гнітила її, а тополі й тиси здавалися витесаними з каменю колонами.

«Який він зараз? — думала вона. — Чи дуже змінився?»

Розпач i бажання визволити Бена з цієї підземної в'язниці, з того світлого дерев'яного ящика охопило її з такою силою, що вона схопилася за дернину i легко її зірвала, бо трава ще не встигла пустити коріння.

Потім уявила, як Бен лежить у цілковитій темряві, застиглий i непорушний, як розкладається його тіло, волосся стає крихким, а кров твердне у жилах. Знову й знову повторювала собі те, що зрозуміла раніше, коли мала ясніший розум:

«Те, що лежить отут під землею, — це не Бен, це лише оболонка, лялечка, з якої вилетів метелик, а Бена тут немає».

Тоді де ж він, де? Адже тіло, яке вона кохала, i серце, що билосся разом з її серцем, усе, що вона бачила, чула i сприймала в Бенові, лежить тут, у землі, усе таке, як i колись, i не зовсім таке — перетворене на ніщо.

Як вона боялася, що дерево скалічило його тіло, але ж то дрібниці порівняно з тим, як руйнує його сира земля й хробаки. В голові крутилося безліч думок, i одну з них Рут вимовила уголос:

— Кожному свій час i народжуватись, i помирати.

Мабуть, це й справді так. Але якби вона знала тоді, коли вперше зустрілася з Беном, що йому судився такий короткий вік, то одразу ж утекла б від нього i не дала б серцю волі.

Невже не дала б?

Але цього вона не знала, взагалі нічого вже не знала.

Сліз не було, i Рут лягла на вкриту дерном могилу та так i лишилась лежати.

Час минав, місяць котився в небі, а полегкості не було, вона відчувала лише пронизливий холод, що йшов від могили, та терпкий запах вологої землі i трави...

Якби можна було зараз умерти... Та цього не станеться...

Вона лежала, i потроху відходив у далеке минуле, в інше життя спогад про море, про сонячне небо i про тиху радість, яку спізнала вона того дня.

Після тієї ночі вона часто стала приходити на могилу. Її відвідини не лишилися непоміченими, за нею підглядали, селом пішли всякі чутки. Люди гадали, що ж вона робитиме далі, очікували.

VI — До моря? Що ти верзеш? Ти часом не здурів, хлопче? До чого тут море?

Джо стояв у найдальшому кутку кімнати. Того вечора вони чекали на нього, i зрештою йому довелося видати свою таємницю. Мати, що зовсім не цікавилася ним дотепер, не помічала навіть, чи він є на світі, з якоїсь чудернацької примхи зажадала раптом знати, де він був.

— Ану, розкажуй, де пропадав!

— Ми їздили до моря. Поїздом від Тефтона. Оце і все.

— Звісно, вона схибнута, але нащо вплутувати в усе це тебе?

— Не говори так про Рут.

— Я так і знала — і ти проти мене! Всі ви однакові. Я нічого іншого й не сподівалася, один бог знає, за що мені така кара. Усе життя я із шкури пнулася, щоб вас виростити, — от ви й подякували мені. Гадаєш, у твоєму віці я не могла сподіватися на щось краще?

Знову те саме. Еліс сиділа з непроникним обличчям, ніби закам'яніла.

— Хіба хто-небудь з вас спробував мене зрозуміти? Чи знаєте ви, як я страждаю? Які я принесла жертви? Ні, ви нічого не знаєте. Тільки Бен розумів мене і жалів. Але він помер, і нікого в мене не лишилося.

Джо крутив між пальцями камінець.

— І чим це вона причарувала тебе? Пропадаєш там що божий день, усе їй робиш. А для мене ти хоч що-небудь коли зробив? Чому це вона не береться ні за холодну воду? Інші ж працюють. Мало їй казали, що життя триває і вона не виняток? Це б і я могла влягтися в ліжко, ніжитися собі й не вставати. Вона таки несповна розуму, та хто ж у цьому винен, як не вона сама? Сіла на твою шию. Час покласти цьому край. Я забороняю тобі ходити туди й сидіти день і ніч під одним дахом із схибнутою.

— Вона не схибнута, не кажи так про неї.

— То ось як ти розмовляєш зі мною? І це мій син? Мабуть, у неї навчився! Вона ж горда, не знається з нами. Ну й нехай. Нам тепер нема до неї ніякого діла.

— А мені є.

— Знаю, ти на її боці, вона намовляє тебе проти мене. Що ти розумієш, хлопче? Хіба така дитина, як ти, може її розкусити? Навіть Бен не зміг. Спочатку вона забрала у мене його, а тепер хоче й тебе.

— Повинен же хтось потурбуватись про неї. От я й допомагаю їй.

— Повинен? Чого це раптом — повинен? — Дора Брайс повернулася й пішла до кухні. — Море! Яке вона має право тринькати гроші на прогулянки та розваги? То оце вона так сумує? Скільки часу минуло? Нема навіть чотирьох тижнів. А вона вже до моря поїхала, розважатись. Бездушна вона людина.

— Неправда, — тихо промовив Джо. Його вже починало нудити від усього цього; але він нізащо не зрадить Рут, захистить її від усіх.

— Я можу тобі сказати, чим вона скінчить. Будь-хто тобі це скаже. Вона або збожеволіє, і її заберуть, або скоренько знайде собі іншого чоловіка і виїде звідси. Ось так.

Але тут не витримала Еліс. Їй уже несила було й далі сидіти в цій задушливій кімнаті і вислуховувати нескінченні гіркі нарікання. Вона підхопилась на ноги.

— Облиш його, дай йому спокій, — сказала Еліс. — Чи тобі не однаково, куди він їздив? Що в цьому страшного? Невже ми не можемо розмовляти, як нормальні люди, хоч на хвильку про це забути?

— І ти? І ти туди ж? Усі ви з нею, усі проти мене.

— Ніхто тебе не кривдить.

— Я могла б чогось домогтися в житті, я могла б...

— Ми вже не раз про це чули. Ти могла б стати великою пані! Та хто тобі повірить? Усі ці твої фантазії — чиста дурниця. А насправді

ти немолода п'ятдесятирічна жінка, що одружилася з наймитом. То чому б тобі не заспокоїтися, не змиритися з цим?

Дора Брайс похитнулася, сперлась на стіну і затулила обличчя.

— А я не збираюся лишатись далі у цьому домі,— провадила Еліс. — Сидіти тут і чекати, коли збудуться твої фантазії, сидіти рік, і два, і більше, і так нічого й не дочекатися — то краще я спробую жити своїм життям і не буду такою, яку ти вимріяла собі.

Джо волів би якось припинити цю сварку, йому прикро було чути, як грубо і безжально пересварюються мати з дочкою, намагаючись вразити одна одну якомога дошкульніше. Та він нічим не міг цьому зарадити. Вони навіть не помітили, як він вислизнув з кімнати і вийшов надвір, його поїздка до моря вже нікого не цікавила.

Він вийшов за село, мало не плачучи з відчаю, що в їхньому домі панує ненависть, що так недобре говорять про Рут, що немає Бена, а тільки він знав, як угамувати жінок, як дати всьому лад.

Джо, як завжди, перейшов через поле, піднявся на гору, спустився на протилежний бік і тільки тоді ліг на землю й гірко заплакав. Та не себе було йому шкода. Він витримає. Це матір і сестру він оплакував, а ще було йому гірко, що зіпсовано спогад про такий чарівний день біля моря. У нього лишилися тільки камінчики. Він витяг з кишені одного і притулив до щоки. Хоч щось приємне збереглося.

Еліс Брайс також пішла з дому і після хвилинного вагання рушила в інший бік, туди, де жив Роб Фолі. Цей молодий коваль часто заговорював до неї і поглядав якось особливо. Він жадав її. Еліс почувала себе вищою, збудженою і трохи зляканою. Але вона має повне право розпоряджатися сама собою. І дівчина високо піднесла голову — нехай дивляться, нехай кажуть що хочуть.

Отож коли Артур Брайс, випивши дорогою кухоль пива, повернувся додому, йому довелося вислухати нову зливу гірких нарікань. Тепер уже його було звинувачено в усіх злигоднях, що випали на долю Дори Брайс. Він сидів знесилений, відчуваючи застарілий біль у скаліченій руці та плечі, і мовчав — бо що він міг сказати? Але йому хотілося б зробити щось таке, щоб вона відчула себе щасливішою, якось змінити її життя, або примирити з цим, бо, попри все, він і досі її любив.

Якась невідома сила знову й знову приводила Рут на кладовище. Ходила вона й у лісову западину — і тут почувала себе зовсім інакше, заспокоювалася, думки яснішали. Тут, у лісі, вона ставала сама собою, їй вільно дихалось, і в пам'яті зринали тільки щасливі спогади.

Ось уже кілька днів стояла гарна, ясна погода, і знову з'явилося відчуття близької весни.

Якось пополудні Рут перейшла поле й увійшла до лісу. То там, то там сонце проривалось між буками і підзолочувало жовте й буре торішнє листя, відкидало від стовбурів довгі миготливі тіні. У самій долині росли густі кущі, і там вона почула якусь дивну пісню — її виводили десь по той бік просіки дзвінкі дитячі голоси. Спочатку Рут не могла розібрати слів і не бачила, хто співає, та за хвильку діти вийшли вервечкою з лісу. Вона відступила трохи вбік, сховалася за дуб і спостерігала.

Дітей було п'ятеро — дівчатка з їхнього села, і Рут усіх їх знала. На них були довгі старі спідниці або плаття їхніх матерів і старших сестер, а голови вони покрили кляптями простирадел чи завісок, мов черниці.

Перша дівчинка несла в простягнених перед собою руках якусь білу скриньку. Вони здавалися примарами і нагадали Рут людей, що йшли за трупою до церкви. Щоправда, ті були всі в чорному, а діти — в білому. Вони знову й знову співали одні й ті самі рядки з пісні, фальшиво і невлад:

І всі пташки на деревах
Заплакали й заридали,
Як почувли вони звістку,
Що вільшанка вмерла,
Як почувли вони звістку,
Що вільшанка вмерла.

Дівчатка наближалися, весь час співаючи. Потім зупинилися неподалік від місця, де упав в'яз, і тільки тоді одна по одній замовкли.

Дівчинка на ім'я Дженні Колт, та, що несла скриньку, нахилилась і поставила її на купу листя. Тоді до неї підійшла друга дівчинка і почала копати яму маленькою іржавою лопаткою. Інші із зосередженими, не по дитячому серйозними, навіть урочистими обличчями стояли мов статуї, в своїй довгій ношеній-переношеній одежі.

Нарешті яму викопали.

— А тепер співайте. Я ховатиму її і проказуватиму молитву, а ви співайте.

Дівчинка опустила навколішки, взяла скриньку, дуже обережно поставила в яму і почала засипати її землею та прілим листям, щось примовляючи, а інші знову заспівали, і слова дівчинки було важко розчути, та Рут розчула.

— Попіл до попелу, прах до праху, попіл до попелу, прах до праху, попіл до попелу, прах до праху...

І всі пташки на деревах
Заплакали й заридали...

І дівчинка встромила в землю хрестик із прутиків. Вона стояла, похиливши голову, урочиста, мов священик, а інші співали й співали.

Потім повернулися і так само повільно рушили назад між деревами. Їхні голоси ще довго долинали до Рут, потім — тільки луна, а потім — тиша, і свіжа могила якоїсь чи то пташки, чи то звірятка.

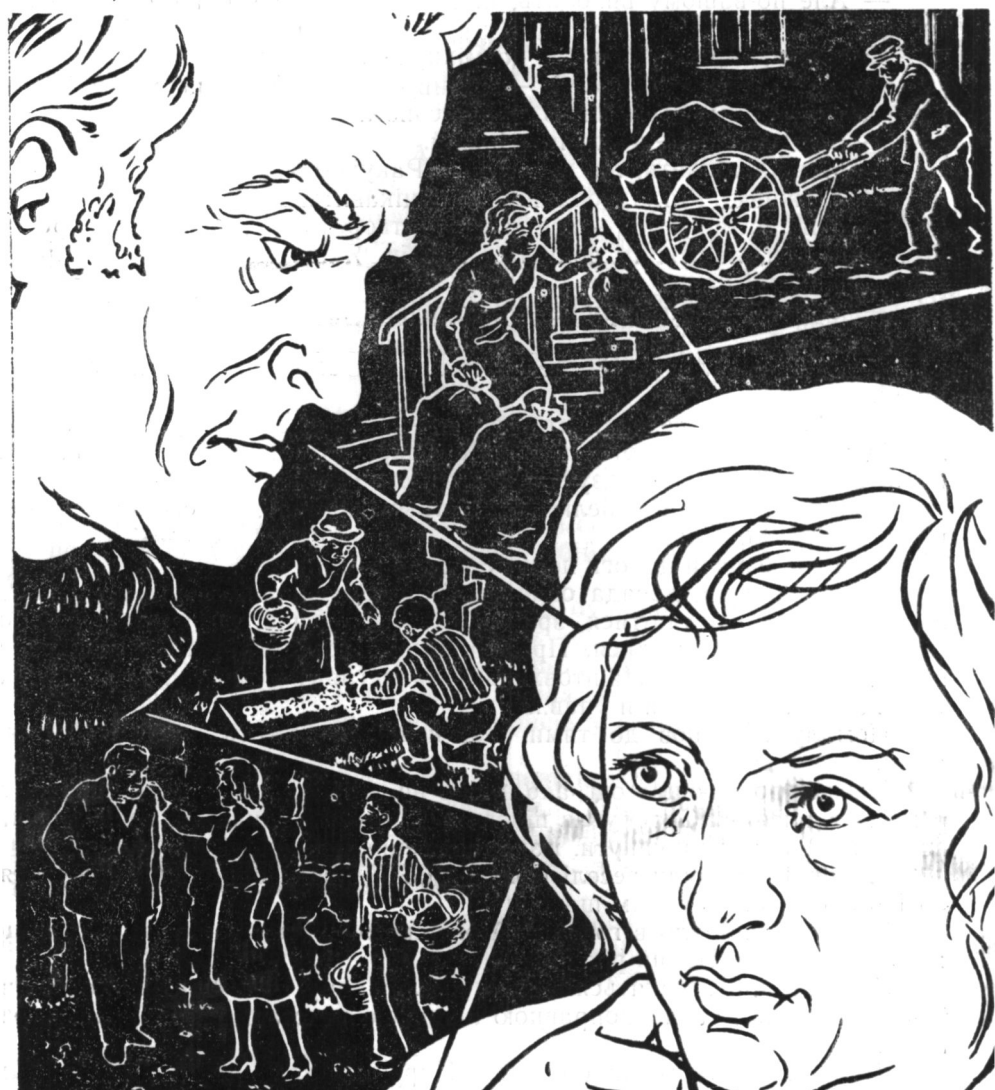
Рут підійшла до в'яза і сіла на ньому. Сонячне тепло й світло пробивалося й сюди, і вона на хвилю відчула себе щасливою, навіть більше — в неї з'явилася впевненість, що вона виживе, пройде цей довгий, темний тунель і вийде по той бік оновленою, зціленою, заспокоєною. Як це станеться і коли, вона не знала, і ніхто не зміг би їй цього сказати...

А за дітей можна не боятися, вони здатні виконати ритуал смерті і поховання без суму, анітрохи не переймаючись цим. Вона була рада, що побачила їх, почувла їхній урочистий незлагоджений спів, і та мелодія і слова ще довго вчувалися їй, а білі постаті дітей з'являлися в її снах.

На кладовище вона ходила вже не так часто. Її тепер дужче вабила западина, і вона приходила туди, сідала на дереві і віддавалася спогадам, пробувала зібрати їх до купи і збагнути істину. Досі вона бачила її тільки в проблисках, ніби картину в темряві, на яку падало яскраве світло, але миттю й згасало, так що годі було роздивитися щось до ладу.

(Закінчення в наступному номері.)

З англійської переклала
Оксана ТАРАНЕНКО

СЬЮЗЕН ХИМ

Надровесні

РОМАН

VII Щодня пополудні хрещена Фрай лягала спочити на низенькій канапці у вітальні, і Рут виходила сама на прогулянку. Їй подобалися

тутешні краєвиди — зовсім не схожі на ті, що вдома. Там поля були рівні, а навесні або взимку ще й безбарвні, залиті водою або покриті льодом. Дерев там було мало, кущики живоплоту миршаві й ріденькі, а небо висіло не тільки вгорі, а й з усіх боків, ніби величезне похмуре склепіння.

Тут усе мало свої обриси, а яке розмаїття пагорбів і ярів, високий гребінь гори і глухі ліси, живоплоти високі, на зарослих зеленою травою крутих насипах, і коли підійдеш до прогалини чи хвіртки, то очам відкриваються поля буйного жнива та пасовища, а на дальших схилах — букові ліси і сині гори на обрії.

Був червень, стояла спека. Проте листя на деревах було свіже, зелене, ціла конюшина.

На живоплотах видніли квіти ломиноса, звисали білі дзвіночки берізки, на полях рясніли стокротки й ромашки. Щодня Рут збирала оберемки різних квітів — білих, рожево-бузкових, ясно-жовтих. Вона приносила їх додому і любовно ставила в глечики й вази, та ніяк не могла звикнути до того, що наступного ранку знаходила їх зів'ялими, бо їм чогось бракувало для життя.

Та все ж вона збирала їх, видряпувалася на кручі за білим сухоцвітом та братками, чіплялася спідницею за колючки, а іноді, оступившись, падала в сухий рів, непомітний під травою. Вона гуляла й гуляла, небо над нею було волошкове і все таке дивовижне, таке незвичайне; ніколи ще не почувала вона себе такою щасливою, але десь у глибині душі таївся ніби неспокій, якість очікування. Їй сповнилося дев'ятнадцять, вона була вільна і знову й знову згадувала, що батько одружився з Елен і вже не самотній, уже не облутуватиме свою дочку путами, які називав любов'ю. Звісно, то й була своерідна любов, проте недобра. Рут навіть не уявляла, що зробила б, як звільнилася б, коли б він не одружився з Елен, — адже вона не була ні винахідливою, ні хороброю.

Та все обійшлося, все позаду. Вона ходила полями, берегом річки, лежала в низенькій висохлій траві на горі, слухаючи спів жайворонків у небі, і почувала себе незалежною, сповненою надій.

Якщо пополудні пекло сонце, вона йшла до лісу і там почувала себе якимось морським створінням, що хлюпочеться у водянисто-зеленому світлі.

Тієї п'ятниці, побачивши Бена на просіці, Рут збагнула, що це той самий хлопцев, який дивився на неї минулої неділі, коли вона ви-

ходила з церкви. Його обличчя Рут добре запам'ятала, сама не знала чому.

Він сидів на землі, і біля нього лежала відкрита торбина із сніданком. Почувши її кроки, він озирнувся.

Тепер вона найвиразніше пам'ятала саме той його погляд. Коли згадувала Бена в інших місцях, в інші часи, навіть тоді, коли вони були вже разом, то не могла пригадати його обличчя. Прокидалася серед ночі й у розпачі знов і знов намагалась пригадати його риси, та вони розпливалися перед її зором, такі рідні і все ж забуті.

Але того погляду вона не забуде ніколи.

Згодом Рут ніколи не дивувалася, що так сталось. Їй було лише дев'ятнадцять, і доти вона майже не знала чоловіків, крім батькових приятелів та родичів, бо всіх інших батько віднаджував, убачаючи в них загрозу для себе. А тепер вона почувала себе незвично вільною, вперше у житті належала сама собі. І зустрівши Бена, одразу й покохала його. Рут була вдячна, що покохала саме його, адже, очікуючи кохання, вона могла зустріти когось іншого і стати нещасною, бо не змогла б захистити себе від цього.

А от Бенова любов до неї завжди її вражала. Він покохав її теж одразу, хоча й був старший, двадцятисемирічний молодик, і цілком незалежний, і, мабуть, йому зустрічалися й інші дівчата, а Рут ніколи не була високої думки про свою вроду. Колись батько сказав їй: «Тобі ніколи не стати красунею»,— і вона повірила. Коли ж розповіла про це Бенові, то він сказав, що досі не траплялася йому дівчина, з якою б він захотів спізнатися ближче.

— Ти чекав?

— Атож. У таких справах краще не поспішати.

Їхню першу розмову Рут пам'ятала чудово, бо знову й знову відтворювала її в пам'яті— і того вечора в домі у хрещеної Фрай, і ще не раз наступними днями,— це було як вірш, вивчений у дитинстві. Наче й зараз вона чула їхні голоси і вдихала пахощі лісу, що оточував їх.

— Ви хрещениця міс Фрай? — І одразу всміхнувся, побачивши її трохи зляканий погляд.— Таж тут усі про все знають— чого ви дивуетесь?

«Справді? — хотіла б сказати вона. — А от я вас не знаю».

Але не сказала нічого.

— Ви назавжди сюди приїхали?

— Ні, ненадовго, а проте, ще не знаю. Можливо, до осені. Не знаю.

— Міс Фрай добра, порядна жінка.

Якби це сказав хтось інший, воно прозвучало б дивно, тільки не у Бена— така була його манера висловлюватись, і Рут від самого початку звикла до неї. І сказав він правду— хрещена Фрай таки була жінка порядна й добра.

Бен завжди говорив те, що думав або відчував, він не був двуличним, а оскільки вона ще не знала, як поводяться чоловіки з жінками, до яких лестощів та обману вдаються, то одразу й повірила в його щирість, коли він сказав: «Сподіваюся, ви залишитесь тут». Хоча згодом прямота Бена не раз лякала її й насторожувала. Інших це уже не вражало, вони звикли вислуховувати від Бена те, чого не сказав би ніхто, крім нього.

Несподівано для самої себе Рут відчула себе з ним легко-легко

і розповіла йому про батька й Елен, про свій дім, про те, як їй тут подобається, де вона буває, і Бен слухав її дуже уважно.

Згадуючи це, вона думала: ось так тихо сидів він того першого разу і так само сидів увечері напередодні смерті, ніби забувши про свою звичайну непосидючість. І ці дві події утворили початок і кінець маленького замкнутого кола, в якому, проте, як здавалося Рут, минуло все її життя.

Бен підвівся тоді і пішов працювати далі, а вона й собі рушила вгору поміж буками, думаючи про те, що він сказав, як дивився на неї. А коли вже вийшла на осяяну сонцем стежку, то зупинилася, згадавши, що він не спитав, як її звать, а його ім'я вона знала. Їй навіть захотілося повернутись і сказати йому.

Наближалася середина літа. Дні довшали, розмотуючись, мов прегарні нитки золотого прядива. Старенька Фрай спостерігала за хрещеницею, бачила, як та змінилась, та нічого не говорила. Аж поки якось у неділю Бен прийшов до них додому — на той час він уже знав її ім'я — і запросив Рут на прогулянку до Кантлоу-Хілла. Ось тоді усе й вирішилось, і вона анітрохи не здивувалася, тільки повніше відчула, як усе-таки добре жити на світі.

Кантлоу-Хілл. Туди було близько шістьох миль, але Рут чудово ходила пішки.

— Це тут, — мовив Бен і показав на маленьку кам'яну церкву на самій горі, що ховалася серед розлогих каштанів, які відкидали густу тінь. Вони зійшли на порослій густою низеньксю травою пагорб, де падали вівці, що кинулись перед ними врозтіч, сполохано бекаючи.

Повітря було сухе й пахло сіном, а вгорі мерехтіло від спеки.

Протягом наступних трьох тижнів вона щодня зустрічалася з Беном, та саме ця перша прогулянка до Кантлоу-Хілла знов і знов зринула в її пам'яті.

Рут раз у раз поглядала на нього, і їй уже здавалося, що от-от він зникне. Коли ж опускала очі й дивилася в далеч з гори, де лежали поля й ліси і де простяглася рівна, жовтаво-сіра стрічка дороги, а за нею мерехтіло в золотому сонячному сьайві село, то їй здавалося, що все якось аж погарнішало, осяяне її щастям...

Бен повів її до церкви, там було холодно, мов у льоху, і мерехтіло якесь дивне матове світло. Церква була невеличка й проста. Бен показував їй тварин і пташок, вирізьблених на капітелях колон, а також образи богоматері і святого немовляти над вівтарем, що мінілися синіми й золотистими барвами. Лави були із світлого дерева, але не було ні вітражів, ні гаптованих завіс, ні подушечок для моління. Тому можна було добре розгледіти арки, колони й склепіння, а в рамі вхідних дверей — зелений краєвид і стрічку яскравого синього неба.

Десь далеко забekali вівці, а на цвинтарі защебетали дрозди та горлиці.

Сидячи в холодку, на траві між могилами, вони їли яйця та сир із хлібом, і Рут заплющила очі й мовчки помолилася, щоб так тривало вічно.

Тепле вечірне повітря було напоене всіма пахощами дня, небо не темніло, а навпаки — світлішало, дерева й гори відкидали довгі тіні,

і кожен звук тріпотів окремо, мов цятка повітря на мильній бульбашці.

Лісом вони спустилися до струмка і там збирали водяну хрінницю і толочили ногами чебрець. В неглибокому струмочку дзюркотіла по сріблястих камінцях вода — прозора, наче кришталь. Рут нахилилася, занурила у воду руки, і вони аж засвітилися, коли вода задзюркотіла між пальцями. Рут помацала холодні стеблинки водоростів.

Світло стало зеленавим, а вечірній легіт шумів у верхів'ях дерев, наче хвилі далекого моря.

— От і гаразд,— сказала хрещена Фрай, коли Рут повернулася додому.

І, простягнувши руку, старенька притягла хрещеницю до свого крісла і зазирнула їй у вічі: вона чудово все зрозуміла.

VIII

Спершу Рут побачила цього чоловіка у вікно. Вона прокинулася з півгодини тому, а може, й раніше, вмилася, одяглася, проте не бралася нічого робити, стояла собі біля вікна й дивилася, нічого не думаючи, не відчуваючи, ще одурманена нічними кошмарами. Дощ уже перестав, але небо було ще сіре...

То був обшарпаний дід, що штовхав поперед себе тачку з погнутим колесом. Він з'їхав з дороги і звернув до її будинку. Рут була подумала, що це хтось хоче її провідати і, прикриваючись турботою, щось випитати про її стан. Вона одсахнулася од вікна.

Та той чоловік був не з тутешніх, вона ніколи раніше його не бачила. Коли він під'їхав ближче, Рут помітила, що у візку щось є, прикрите подертим мішком чи якоюсь ганчіркою. Це, мабуть, один з тих мандрівних торговців, що продають горщики, сковороди та щітки. Йй нічого не треба, зараз вона відчинить вікно і скаже йому, щоб ішов собі. Та в неї не стало сили навіть на таку дрібницю, і незнайомиць заїхав на подвір'я, поставив тачку біля воріт і спроквола пошкандибав стежкою до чорного ходу. Ну й нехай, постоїть, постоїть та й піде, треба лиш почекати.

Та коли він удруге чи втретє постукав, Рут спустилася. Раптом їй страшенно закортіло хоч на хвилину побачити людське обличчя. Джо не прийшов сьогодні.

Насправді незнайомиць був не такий старий, але обшарпаний і брудний, з виснаженим обличчям, з натрудженими руками й ногами. «Мабуть, він не знає, ні хто я така, ні про Бена»,— подумала Рут. Та ні, мусить знати, усі мусять знати — невже є в світі хоч одна людина, яка б не знала?

Тільки-но вона відчинила двері, як старий звично заторохтів слова, які повторював за день десятки разів:

— Старий одяг, черевики, горщики, сковороди, тарілки, вази, годинники, будильники — цілі й поламані, срібло, монети, медалі, ножі, ножиці, прикраси, праски, щипці для вугілля. ковдри, мідні речі...

— Як, усе це?..

— Будь-що з цього, будь-що...

— І оце стільки речей ви возите на своїй тачці?

Старий скинув кашкета і зразу ж його надів, та Рут устигла розгледіти, що волосся в нього росте кушиками і голова вкрита лисинками — мов коростява шкура якоїсь тварини.

— Продавайте, молода пані, все, що у вас є продати: старий одяг, черевики, горщики, сковороди...

— Ні, — одразу сказала вона, бо продавати їй було нічого, а якби й було, то навіщо?

Але той не замовк і торохтів, наче заведений, аж поки знову не назвав усі речі, які купує.

Рут дивилася повз нього на сад, на розмоклу від дощу землю, на стежку, вкриту червоною липучою глиною. Віслюк Валаам стояв біля огорожі, голова в нього звисала, ніби на зламаний шиї. Так само щойно стояла біля вікна Рут.

— Мені немає чого продати.

— Я дам добрі гроші за ваші старі речі.

— У мене нічого нема на продаж.

Він повернувся, щоб піти, — видно, подумав, що нема чого марнувати час на цю дівчину, яка недавно одружилась і тільки починає заводити господарство. Це у старих завжди щось є продати, у старих або в дуже бідних.

І раптом у неї сяйнула несподівана думка. О ні, вона має що продати, і, можливо, це допоможе їй забути про все, почати нове життя.

— Зачекайте!

Старий зупинився і глянув на неї через плече.

— Чи не могли б ви... чи не могли б ви прийти ще раз.. пізніше?

— Пополудні?

— Гаразд, пополудні. Тоді я вам продам деякі речі... багато всяких речей...

Старий нічого не відповів, і Рут знову гукнула його, коли він підійшов уже до воріт.

— То ви зайдете? Будь ласка, прийдіть ще раз...

Він поправив кашкета, кивнув головою і взявся за тачку. Знову почало мрячити.

Несподівана думка заповонила Рут, мов напад божевілля, хотілося будь-що зробити це, а часу було обмаль. Зате, коли все буде позаду, коли прийде цей чоловік і все забере — тоді, о годі...

Але вона мусить підготуватися. Негайно. Почне з другого поверху.

Спершу вона навмання повитягала шухляди, порозкривала шафи, наполовину спорожнила їх і поскидала речі на підлогу й на ліжко. Але потім зрозуміла, що треба це робити до ладу, інакше вона не закінчить ніколи. Пішла до комори і знайшла там кілька старих мішків з-під зерна. Вони були трохи вологі й пахли мишами, але на це згодяться. У ті мішки вона й стала пхати все, що потрапляло під руку: піджаки, сорочки, черевики, штани, джемperi, все підряд, а коли впоралася з одягом, то спустилася вниз — там ще було хтозна-скільки всього, вона й не уявляла, що в Бена так багато всяких речей. І в мішок полетіли інструменти, книжки, люльки, ключі, усе, що знайшлося в письмовому столі, Рут не давала собі жодної секунди на роздуми. Лишила собі тільки одну чи дві речі — рожевий кварц, збільшувальне скло, шкіряний пояс зі срібною пряжою і кишенькового годинника — це вона хотіла подарувати Джо.

Був ще перстень з печаткою, якого Бен ніколи не носив, але часто його розглядав, він дістався йому від діда. Оцей перстень вона й залишить собі, а більше нічого, анічогісінько.

Спальня цілком змінилася, одразу було видно, що належить вона

одній людині. Тільки ліжко було двоспальне. І Рут захотілося позбутись і його. Може, той старий з тачкою має якогось знайомого, що забере в неї ліжко, а як ні — вона віддасть його комусь іншому.

То було старе металеве ліжко, високе й широке. Як і багато інших меблів у їхньому домі, воно належало хрещеній Фрай. У маленькій кімнаті стоїть невеличке ліжко, от на ньому вона й спатиме. Якби стало сили, то одразу переставила б його сюди, щоб нічого не лишилося ні від Бена, ні від колишнього життя, ніяких спогадів. Їй буде куди краще спати на вузькому ліжку, де немає місця для зайвої ковдри або подушки, яку вона могла б спросоння обняти за звичкою.

Дверці великої шафи були розчинені навстіж. Рут зазірнула всередину, простягла руку, та відчула лише порожнечу і гладеньку круглу поперечину, на якій раніше висів Бенів одяг.

Мішки були важкі і, коли вона тягла їх наниз, важко гупали по сходах. Рут поставила їх у кухні біля самих дверей і сіла дожидати чоловіка з тачкою. Ні про що інше вона вже не могла думати, годі було уявити майбутнє, не покінчивши з цим.

.. Її зовсім не обходило, що подумают про це інші: Бенові батьки, люди в селі чи навіть сам Бен. Рут думала тільки про себе, до того ж ці речі належать їй, і вона може робити з ними все, що захоче, а нащо вони їй? Так найкраще. Можна було б, звісно, пороздавати їх чоловікам із села, але потім довелось б бачити на них те, що належало Бенові, що було на його тілі, а цього вона не знесла б.

Час минав, і вранішня мряка перетворилася на густий туман, що стелівся по садку, вигону, огортав будинок, і Рут уже нічого не бачила, нічого не чула знадвору, проте байдуже — адже вона сама відгородилася від людей, від життя, і так їй було краще. Та й люди її уникали, бо вона нагадувала їм про смерть, а про це нікому не хочеться думати.

Було вже близько п'ятої, і серце її шалено калатало — а що як не прийде? Рут ходила з кімнати в кімнату, виглядала то в одне вікно, то в друге і благала, щоб він прийшов, бо інакше як вона житиме з цими мішками, скинутими на купу біля дверей? Вони нагадували їй мерців, що очікують похорону. Вона нізащо не зможе їх розв'язати, повиймати все й поскладати назад, їй страшно було навіть подумати, що дсведеться знову торкатися їх.

Пригадалися діти, яких вона зустріла в лісі. Ну що ж, вона зробить так само, якимось дотягне мішки до луки або гайка і закопає їх там. Або розкладе у садку багаття і спалить їх.

Та коли почало смеркатися, і туман став ще густішим, Рут почула торохтіння погнутого колеса. Тачка тепер була порожня.

Він нахилився над мішком, розв'язав шворку, якою вона абияк зав'язала його, і вже збирався повикладати речі на підлогу в кухні.

— Не треба!

Рут у нестямі схопила старого за руку, бо не хотіла, не могла знову дивитись на все це.

— Заберіть їх. Я хочу, щоб ви забрали їх геть.

— Мені ж треба... Я ж мушу подивитися, що там, чи воно годиться на щось...

— Ні... Я не хочу, щоб ви розв'язували мішок.

Він випростався і пильно глянув на неї.

— Там одяг... чоловічий одяг... А ще всякий інструмент... То все добрі речі...

— Ви кажете...

— Мені байдуже, скільки ви заплатите. Тільки заберіть їх, будь ласка, заберіть скоріше.

І подумала: «Однаково він про все дізнається. Йому розкажуть, і піде чутка селом».

Старий мовчки поскладав мішки на тачку, накрив їх брезентом і подав Рут гроші. Вона й не глянула ні на них, ні на нього, зачинила двері й увійшла в дім, а там сховалася в кутку кімнати, щоб не бачити навантаженої тачки. Лише чула, як стукотить колесо та віддаляються в тумані кроки старого.

Вона вся тремтіла, чи то від полегкості, чи від втоми, а може й від сорому...

В кімнаті стало зовсім темно. Минуло чимало часу, поки вона розтулила долоню і глянула на гроші. Там лежало кілька монет. Вона навіть не порохувала їх, вони здалися їй огидними, мов тридцять іудиних срібняків. Їй треба позбутися цих грошей, як позбулася вона всіх Бенових речей — і то негайно.

Рут вибігла з дому і поринула в мокрий туман. Пробігла через садок, перелізла через тин на луку і бігла й бігла, спотикаючись об купини, забризкавшись по коліна в грязюку. Вона задихалася, в грудях пекло. Продиралася крізь кущі, папороть і переплутані гілки й коріння, що рвали їй одягу, добігла до гайки, спіткнулася там і впала, поранивши руку, а потім знову піднялася й побігла, вся в крові, обліплена мокрим листям. Нічого перед собою не бачачи, навромацки зійшла на пагорб і шпурнула гроші. От вона й очистилась, адже викинула гроші, навіть не порохувавши їх. Але тільки-но відчинивши двері будинку, Рут зрозуміла, як тяжко завинила вона перед Беном — цього ніколи їй не спокутувати. І вона впала навкодишки і, ридаючи, благала прощення.

IX

Здавалося, дощам і туманам ніколи не буде кінця, а великий піст триватиме вічно.

Та коли другого дня після продажу Бенових речей Рут прокинулася рано-вранці, кімната була залита сонячним світлом. Вона підійшла до вікна і подивилась на позолочений зелений краєвид, на весну. Був кінець квітня, великодня субота, і Рут зрозуміла, що прощення прийшло.

Вона спокійно поглянула на спорожнілі шухляди та полиці в шафах, усе позачиняла, потім одяглася й розчахнула вікна в усіх кімнатах, хоча було ще досить холодно...

У коморі знайшла маленьку хлібину, загорнену в білий рушник, яку, мабуть, лишив їй Джо, і, хоч вона вже зачерствіла, Рут відрізала скибку, намастила маслом і з'їла, а потім пішла випустити курей та забрати яйця.

Сьогодні навіть яйця здавалися іншими, не безбарвними і важкими, мов каменюки. Рут розбила двоє і розмішала їх з маслом до золотаво-жовтої маси, що приємно сяяла на сковорідці. Давно вже їй не було так смачно. Вона ніби зробила собі подарунок і зрозуміла, що треба прийняти його з радістю, не тільки заради себе, а й заради Бена. Саме цього він чекав від неї. Усе навколо сьогодні здавалося їй подарунком.

Близько восьмої години прийшов Джо. Він теж ніби змінився.

Зачесаний, чистий, як умита дитина, він ступав легко й весело. Підійшовши до неї, подивився їй у вічі і всміхнувся. Отже, він даремно боявся...

— Завтра...— почав був Джо.

— Знаю, великдень... А я мало не забула, Джо, ти уявляєш?..

Адже великдень — це велике свято. Вона згадала, що торік він був значно раніше, в березні, коли ще стояла зима.

— Треба буде піти на могилу,— сказав Джо,— або я сам піду, як ти не хочеш. Мені це буде приємно, а тобі, може, й ні. Та хтось неодмінно має піти.

Він озирнувся довкола, глянув на небо поверх дерев.

— Сьогодні чудова погода — якраз для цього. Не завжди перед великоднем випадає такий погожий день.

У великдень суботу люди збирали в лісі та по берегах струмка квіти й мох і приносили все це на кладовище, щоб прикрасити могили. Годинами викладали на дерні візерунки з квітів, працювали до вечора, а іноді й при світлі ліхтарів, щоб назавтра, на великдень, покійники могли воскреснути серед свіжих квітів.

— Я зрозумію, якщо ти не захочеш піти.

— Ні, що ти. Звісно, піду.

Адже це вперше вона могла щось зробити для Бена. І їй приємно буде ходити з Джо по навколишніх лісах, наповнюючи кошики мохом та весняними квітами.

— Ні, ні, ми підемо разом.

Джо спохмурнів і відвів погляд.

— А як інші? — запитала Рут.

Він знизав плечима.

— Може, Еліс піде?

Він заперечливо похитав головою.

Цей день сяяв двома кольорами — зеленим і золотим, а небо, здавалося, увібрало в себе все сяйво сонця та жовтих квітів, що вкрили поля, луки й узлісся.

Рут і Джо зупинилися на мить посеред поля й озирнулися навкруги. Усе потопало в розмаїтті зеленого, ніби хтось накинув ажурне покривало на віти дерев, де розпукувалися перші бруньки. «Ніколи в житті не бачила я стільки відтінків зеленого,— подумала Рут.— Тут тобі і смарагдова облямівка модрини навколо букових лісів, і жовтава зелень тополь, і попелясто-зелене листя верби, і світлий, вівсяно-оливковий колір молодого пшениці. У затінку берегів трава була темна, як мох, а на пагорбах, під сонцем,— світла, мов липовий цвіт. А коли вони увійшли до лісу, то й повітря здалося їм прозоро-зеленим, ніби всда в ставку, а під ногами зеленіли гладенькі гострячки пролісків.

Вони йшли буковим лісом, спускаючись до струмка, і проминули те місце, де Рут уперше розмовляла з Беном,— вона одразу впізнала його, та не спинилася, не стривожилася, на душі було спокійно.

У цей самий струмок — правда, вода в ньому сьогодні бігла швидше — вони заглядали з Беном, милуючись, як миготять їхні віддзеркалені обличчя в проточній воді. Джо став збирати білий торфяний мох і вистилати ним кошики. Мох був густий, пружний, мов дитячі кучері, і приємно пахнув вологою. Вони рвали його з землею, щоб він завчасно не зів'яв і добре вкладався на могилі. Робили все це вони спокійно й радісно, ходили схилом обережно, щоб не спіткнутися, і все ж таки Рут послизнулася й замочила ноги в крижаній воді струмка. Та дарма, ніщо не могло зіпсувати цей день. То там, то там зелена барва лісу

ставала темнішою, проте листя буків було ще зовсім світле, воно зазеленіє лиш на початку травня. Все навкруги просвічувалося сонцем, воно золотило їхні руки й обличчя, торкалося камінців на дні струмка, і тоді вони здавалися прозорими овалами або бризкали пучками променів. Тепер можна іти й по квіти.

— Глянь, яке все жовте,— сміючись, сказав Джо.— Так ніби ми знайшли на дні моря цілий скарб золотих монет.

Навколо жовтів блідий первоцвіт і трохи темніші баранчики, чистотіл та пишна болотяна калюжниця, розпускалися пізні квіти лісових нарцисів і яскраві, мов золоті медальйони, кульбаби. Може, це й бур'ян, але який же гарний буде він на могилі!

У цьому золотаво-жовтому морі губилися білі та світло-бузкові квіти рясту, анемони, барвінок і листя шавлю, помережане рожевими прожилками.

Вони пішли додому, щоб поскладати квіти в холодну комо-ру, а потім знову вирушили по сині проліски і назбирали їх стільки, ще аж розсипали по дорозі, лишаючи за собою на стежці сизувато-синій слід. Руки в Рут були брудні і слизькі від липких стебел, вона занурила обличчя в квіти, вдихала запах весни і відчувала, що в гелсіві паморочиться. Потім звела погляд на Джо, обличчя в нього пашіло від сонця, і вперше їй здалося, що вони чимось схожі з Беном, якимсь невловним виразом очей та уст. Це її анітрохи не здивувало, навпаки, вона зраділа і тепер ще дужче любила Джо — адже він схожий на Бена і разом з тим несхожий, однієї крові зі своїм братом, але зовсім інша людина.

Піднімаючись на пагорб до церкви, Рут побачила, що на цвинтарі вже багато людей. Нахилившись або ставши навколішки, вони прикрашали могили, і на якусь мить їй захотілося повернути назад і втекти, бо вони ж дивитимуться на неї чи навіть заговорять, і їй доведеться дізнатися, що вони думають про неї або про Бена, вони вторгнуться до її світу.

Була сьома година вечора, старі могильні плити відкидали на траву тіні.

Коли увійшли в браму, Джо підступив ближче до Рут, прагнучи її захистити. Він розумів, як їй зараз тяжко, а може, й сам потребував її допомоги. Люди, зачувши кроки, оберталися, та потім знову нахилилися над своєю роботою. Ніхто не розглядав її. Отже, все так само. Вони ставляться до неї з підозрою, та це й зрозуміло, бо за останній час наслухались про неї безліч байок. Можливо, їм уже відомо й те, як учора вона продала Бенові речі. Рут високо піднесла голову.

Та спершу вони підійшли не до Бенової могили. Біля самої паперті, під простою буро-жовтою плитою спочивала хрещена Фрай — це їй Рут принесла її улюблені голубі, білі та світло-рожеві квіти. У садку старенької завжди було ясно: у січні — пролісків, а у квітні й травні — незабудок, що росли у затінку кущів лаванди.

Джо мостив мох, утрамбовуючи його в землю, а Рут виклала хрест із квітів, безладно змішавши їх, бо саме так любила хрещена Фрай, вона ніколи не розділяла квітів і не садила їх рівними рядочками.

В самий розпал роботи Рут почула за собою кроки, і тінь упала на пскриту мохом могилу. Вона озирнулася.

— О, Рут, я не думала, що ти цього року прийдеш. Я хотіла це зробити за тебе.

То була міс Клара, сусідка хрещеної Фрай, вони приятелювали понад тридцять років. Маленька, висхла жінка з покрученими від ревматизму руками й ногами. Та все ж вона прийшла з кошиком голубих квітів і збиралася стати навколішки й прикрасити могилу, не думаючи, що ноги можуть задерев'яніти і вона навряд чи додибає додому.

— Я з радістю все тут зроблю. А ти...

Джо стурбовано глянув на Рут. Та вона була спокійна і сама сказала:

— Потім ми підемо на могилу до Бена і прикрасимо її жовтими квітами.

Міс Клара. Рут і забула про неї; якщо вона й була на похороні Бена, то Рут її не помітила. Ця старенька жінка не з тих, хто втручається і пліткує. Рут раптом збагнула, що після смерті хрещеної Фрай міс Клара лишилася зовсім самотня, і відчула докори сумління, що досі її не провідала, не поговорила з нею. Бо ж замкнулася — спершу у затишному лоні щастя з Беном, а потім — у холодній шкаралупі горя. І ні про кого не згадувала, ні про кого не думала.

— Хочете, ми викладемо ваші квіти? — спитала Рут, бо міс Клара стояла і схвильовано дивилась на те, що вони вже зробили, — мабуть, не хотіла повертатися додому, не вшанувавши пам'яті покійної подруги.

— Джо...

Він одразу підвівся й узяв у міс Клари кошика.

— Земля холодна й волога, — сказала Рут. — Вам не слід ставати навколішки. Та якщо ви покажете Джо, як вам хочеться викласти квіти...

Очі міс Клари засвітилися вдячністю.

— Я прийду, Рут, як тільки тут закінчу, — сказав Джо. — Зачекай мене.

— Звичайно.

Рут узяла кошик з мохом та золотаво-жовтими квітами і, обійшовши церкву, сама почала прикрашати Бенову могилу. Тут було темніше, сонце вже сховалося за дзвіницею. Дерен на свіжій могилі був холодний, а мох на дотик нагадував водорості. І вона подумала про того страдника, якого в сутінках зняли з жахливого хреста, поклали у гробницю й завалили вхід важким каменем. Уявила, як там було порожньо й лунко, мов у печері, уявила безкровне, загорнуте в саван неживе тіло і відчула ту саму розгубленість, страх і розпач, які охопили людей, що бачили ту жахливу страту.

— О, Бене, — прошепотіла вона і поклала руку на могилу, туди, де ще не встигла покласти мох. Але була спокійна і вже не намагалася уявити, що там, під землею.

Сутеніло, і квіти вже не здавалися такими яскравими, як тоді, коли Рут зірвала їх, і якими вони знову будуть завтра, під першими променями сонця. Хрест вона виклала густо, кожна квіточка прилягла до іншої, гострі пелюстки нарцисів торкалися до круглих квіточок жовтцю, а між ними — первоцвіт.

Тим часом уже зовсім споночило, і коли прийшов Джо, могила була вбрана. Спина й ноги в Рут затерпли. Вона передала кошика Джо.

— Зроби й ти що-небудь.

І підвелася, розтираючи шию й плечі. У повітрі пахло вологими квітами.

— Міс Клара пішла додому. Вона просила переказати тобі...— Він завагався.

— Що?

— Вона сказала: «Я не забула її. Я щодня про неї думаю».

Дехто приніс на цвинтар ліхтарі, і то там, то там на траві мерехтіли кружальця світла. Рут спіймала на собі чийсь погляд, що одразу ковзнув убік. Але ніхто не озвався. Джо, сидючи навпочіпки, випростався на хвилину і сказав:

— Уявляєш, як це буде завтра?

«Атож,— думала Рут,— завтра засяє сонце, і квіти на могилах здаватимуться шатами воскреслих. Але якщо він і воскресне, де я його знайду? Як я його впізнаю?»

Вона втомилась і тілом, і душею, хотілося лягти отут, біля могили, і заснути, як сплять під землею усі ці чоловіки та жінки, дочекатися завтрашнього ранку, дочекатися нового життя.

— Джо...

— То що, ходімо? Здається, все зроблено, як ти думаєш?

— Так, усе зроблено.

Порожні кошики були легкі, мов пір'їнки, Джо почепив обидва на руку і йшов, погойдуючи ними. Люди на цвинтарі ще були, вони збиралися групами біля стежки і гомоніли між собою, та, побачивши Рут і Джо, замовкали. Може, вони вже ніколи не зведуть на неї очей, не озвуться її словом? Ну що ж, вона витримає, їх не можна за це осуджувати.

Вони помітили, що одразу за брамою хтось стоїть на стежці. Джо завмер, але Рут ішла, не спиняючись. Вона вже бачила обличчя того чоловіка і знов, як і тоді, з міс Кларою, гостро відчула чуже страждання, і знову їй стало соромно за свою нечуливість, за байдужість до інших.

Артур Брайс здавався старим і змученим, покалічена рука безсило звисала. Рут бачила, що він не знає, як заговорити, з чого почати.

Ось і Джо підійшов до неї.

— Я вже йду, — сказав він. — Скоро буду вдома.

— Та нічого. — Батько похитав головою і переступив з ноги на ногу. — Я знав, що ти тут, і не турбувався.

Авжеж, ніхто з них ніколи не турбувався, Джо не раз казав їй про це: «Вони мене просто не помічають. Ім байдуже, що я роблю».

А чи справді це так? Звідки їй знати, що почуває Артур Брайс після смерті старшого сина і як ставиться до молодшого, який цурається родини. Він ніколи не висловлював уголос своїх думок, не виявляв своїх почуттів, бо соромився, а може, й сам до кінця не усвідомлював їх. Рут подумала, що ніколи не знала його, навіть не намагалася зрозуміти, а він же Бенів батько, без нього не було б і Бена. Проте він завжди видавався їй чужим. А оце ніби вперше його зустріла. І вона спитала:

— Ви підете подивитися на могилу?

— Та мабуть. Я якраз хотів піти туди.

Проте він не зрушив з місця.

— Ми прикрасили її золотим хрестом... Дуже гарно... Всі квіти мов золоті, — сказав Джо. — Та ти зараз не роздивишся. Треба зачекати до ранку.

Хтось пройшов повз них, світячи ліхтарем.

— Треба ж було хоч комусь прийти.

— А чому Еліс...

— Її немає. Тепер вона шовчочора кудись ходить.

Про Дору Брайс Рут і не питала — їй так знала, що та сидить удома, біля каміна, і голосить, а коли вони прийдуть, почне скаржитись і нарікати: «Невже ви сподівалися, що я піду? Стоятиму навколішки в темряві і працюватиму? Ви думаете, я витримаю це, знаючи, що мій син так недавно ліг у могилу? І який там великдень, коли в мене таке горе!»

«А я чим краща? — подумала Рут. — Я замкнулася у себе в домі і думаю лиш про себе, про своє горе. Хіба це не те саме?»

— То я піду. Я тільки хотів поглянути, чи все гаразд, — сказав Артур Брайс.

— А ти думав, ми забудемо? — розсердився Джо. — Як тобі могло спасти на думку, що Рут або я не прийдемо?..

Рут заспокійливо поклатала руку йому на плече.

— Ходімо з нами, — мовила вона до Артура Брайса.

Нарешті щось між ними змінилося, вона помітила це з виразу його обличчя. Здавалося, він хоче сказати їй щось приємне, втішити її. Йому хотілося піти з ними і не почувати себе самотнім. Йому потрібна була її любов. Вони йшли утрюх і мовчали, але відчували, що вони разом, що спокуювали минуле.

У кінці провулка Артур Брайс сказав:

— Тобі не слід іти самій через вигін.

— Ще не пізно.

— Але вже темно.

— Я звикла і не боюся темряви.

— Я тебе проведу, як завжди, — озвався Джо.

— Не треба. Іди додому. Іди додому з батьком.

Адже інші теж потребують його допомоги, його товариства, а вона всі ці тижні егоїстично тримала Джо при собі...

З кошиками в руках Рут ішла додому, і тиха радість сповнювала їй душу.

Тепер Рут навіть не могла собі уявити, як це їй могло спасти на думку позбутися ліжка,—адже вона так звикла до нього, так добре почувала себе в м'яких обіймах перини.

А завтра великдень.

І ось, лежачи в ліжку, вона ясно пригадала їхню з Беном розмову торік, на страсну п'ятницю. Вони пішли тоді гуляти в буковий ліс, було холодно, руки і обличчя у Рут обвітрилися й пекли, голову надуло східним вітром. Вони вже повернулися додому, коли десь між дванадцятьою і третьою небо почорніло і знялася буря. Зашуміли дерева в садку, шквал ударив по вікнах.

— Послухай, що робиться!

Бен підвів очі від книжки.

— Кажуть, ніби всі пташки замовкли на ці три години. Усе стихло, крім вітру.

— А ще кажуть, ніби худоба стає навколішки у своїх стійлах в ніч на різдво.

— Дехто й тепер у це вірить.

— А ти не віриш?

— Це лиш спосіб тлумачити деякі незрозумілі явища.

Бен підвівся й підійшов до вікна подивитись на бурю.

— А о третій сонце вигляє знову?

— Думаю, що сьогодні навіть раніше. Дивись!

І він показав на хмари, що їх вітер шматував, мов старе ганчір'я, крізь яке то там, то там уже проглядали сині смужки. На траві лежав град, та він швидко розтане.

Рут підійшла до Бена, і він сказав:

— Колись...

— Що буде колись?

Бен завагався.

— Я часто про це думаю. Про смерть. А надто в такі дні, як сьогодні.

— Не треба!

Він здивовано глянув на неї.

— А ти не думаєш?

— Я... я не знаю. Але не люблю я страсної п'ятниці, скоріше б вона минула.

— Чому?

— Хочу, щоб настав великдень.

— Але ж спершу має бути страсна п'ятниця.

— Я піду варити обід.

— Зачекай, Рут. То ти не думаєш про смерть?

— Ні. А втім, не знаю.

Та розмова відбулася невдовзі після того, як мирно впокоїлася хрещена Фрай. Але ця смерть здалася Рут цілком природною — адже хрещена Фрай була вже дуже стара.

Рут заперечливо похитала головою.

— Ще не думала. Принаймні про свою чи твою.

— Звісно, якщо думати — то про мою або твою.

— Може, коли ми будемо старі й хворі. Може, тоді. Я думаю про смерть, коли гинуть тварини. Та це зовсім інше.

— Чому? І чому ти цього боїшся? Якщо подумати про смерть, то зрозумієш...

— Я не хочу думати про смерть.

— Але ж це не страшно. Померти — зовсім не страшно. Невже ти не розумієш?

— Це не означає, що ми мусимо думати про це й говорити. Не зараз. Не тепер.

— Ні, мусимо.

Вона запам'ятала все, що він казав того дня, але так і не зрозуміла його до кінця.

— Ми мусимо про це думати й говорити. Смерть завжди з нами поруч, вона в нас самих. І якщо ти це усвідомиш, тобі зовсім не страшно буде померти.

Вона тоді аж за руку його схопила, щоб утримати біля себе, на цьому світі, їй стало моторошно від його слів.

— Не говори... не говори про це, ти не повинен згадувати про смерть. Ти ніколи не помреш, ніколи. Я тобі не дозволю.

— О, Рут! — І він подивився на неї мудрим і сумним поглядом. — О, моя Рут!

Так ніби він говорив про це з нею щойно. Вона виразно чула звук Бенового голосу, бачила кожну рисочку його обличчя.

А йому судилося вмерти.

Вона схвильовано сіла на ліжку. Звідки це? Як воно їй спало на думку? Адже такого він не казав. І справді, це були не його слова, не фантазія — це була істина. *Йому судилося вмерти.*

Рут знову впала на подушки, неспроможна збагнути цього, але твердо знаючи, що так воно й є. Потім заснула і проспала без сновидінь, аж поки вранці її розбудив щебет перших пташок. Займався перламутровий світанок великодня.

Учора весь світ був повен квітів і дерев, а сьогодні, йдучи до церкви, Рут усюди бачила пташок. У небі знову сяяло сонце, але трава була така росяна; що Рут; пройшовши садком, наскрізь промочила ноги. У кущах співали вівчарики, а високо в небі, майже невидимі, заливалися жайворонки. В полі вона побачила фазанів — розумних і кмітливих птахів, яким пощастило врятуватися від рушниці, а тепер їм уже нічого не загрожувало, бо мисливський сезон скінчився. Їхні пишні хвости мінилися мідно-золотими та іржаво-червоними барвами. Усе навкруги співало, і Рут здалося, ніби це вона чує мелодійне гудіння світу, що обертається довкола своєї осі. І подумала: «Я досі щаслива, я все ще при своєму розумі і так триватиме принаймні до сьогоднішнього вечора, поки світитиме сонце». Їй здавалося, вона не йде, а лине над землею.

По той бік вигону чекав на неї Джо. Серйозний, у вихідному костюмі, він здавався старшим і вищим. Сьогодні Рут не побачила в ньому ніякої схожості з Беном.

Востаннє вона була в церкві на похороні Бена. Та навіть ці невеселі думки, треба думати про сьогоднішнє свято. І вона має бути сьогодні серед людей і не зважати, якщо на неї витріщатимуться й перешіптуватимуться. Та коли побачила, як підіймається вгору по схилу довга вервечка людей і цілий гурт на паперті, то стиснула руки — серце мало не вискакувало з грудей.

— Ой, Рут, поглянь! Ти тільки поглянь!

Вони якраз підійшли до цвинтарної брами. Джо простяг руку, і вона подивилась туди.

Невже вона була сліпа минулого року? Невже й торік усе було таким? Цвинтар перетворився на чудовий сад з пишними клумбами, кожна могила була прикрашена вогким зеленим мохом і свіжою травою, а на цьому тлі яскріли всіма барвами веселки білі, сині, рожеві й жовтогарячі квіти. Наче й справді мерці воскресли і вели танок у сонячному сьайві.

Рут повільно звернула за церкву до Бенової могили. Вона сяяла, мов сонце. І Рут зупинилася — їй не було потреби підходити ближче.

Джо торкнувся її руки.

— Ось, бачиш, — мовив він, і голос його аж зривався від захвату, — це сталося. Насправді.

— А ти сумнівався?

— Та якось було, — серйозно відповів він. — Лиш одного разу.

Лиш одного разу. І Рут знову пересвідчилася, які схожі були брати у своєму сприйнятті світу. Джо, як і Бен, умів одразу збагнути головне, те, що не лежить на поверхні, тоді як їй це вдалося лише раз чи двічі. А брати обидва були наділені цим божественним даром.

Коли Рут увійшла до церкви, їй здалося, що вона потрапила на освітлену сонцем лісову галявину — всюди квіти і листя, всюди духмяні пахощі. Вівтар, кафедра, купіль, поруччя — усе обвите гірляндами білих і жовтих квітів, усипаний голубими пролісками зелений мох прикрашав карнизи, мерехтливе сонячне світло, проникаючи крізь шибки, підпалювало мідь на хрестах та аналої. Рут почувала себе щасливою, вона спустилася між високими дерев'яними лавами до самого вівтаря,

розглянулася довкола, ловлячи на собі чийсь недовірливий або запитливий погляд, усміхалась у відповідь. Сіла на ту саму лаву, і на якусь мить їй пригадався той день і довга світла труна, що заповнила собою всю церкву, весь світ.

Нараз вона збагнула, що біля неї сидять або стоять навколішки не тільки живі люди з села, а й усі, хто будь-коли молився в цій церкві, і саме повітря наче виповнилося могутньою силою воскресіння, і Рут почула себе ніби часткою величезного, живого гобелена, в якому всі нитки переплутувалися, але кожна виділялася, кожна була сама собою. Дивна музика звучала в її голові і водночас ніби десь далеко-далеко...

Рут розплющила очі і знову побачила квіти й осяяні сонцем стіни — усе це було справжнє, живе, прекрасне, воно не привиділось їй. А потім з'явився священник з усім кліром, і люди підвелися, щоб проспівати великодній гімн, і Рут уперше, — не після Бенової смерті, а взагалі уперше, — відчула, що вона живе з ними одним життям і не повинна відчувати в серці ні ворожості, ні підозри, ні страху, ні гордощів — ці почуття небезпечні, отруйні і зрештою можуть призвести її до загибелі. Вона стала навколішки і промовила: «Ніколи в житті я не буду несправедливою. Ніколи не плакатиму з жалю до себе, цінуватиму щирість і не буду невдячною. Я стану доброю. Я неодмінно стану доброю». І вірила, що так і буде, ночі гіркоти й розпачу відступили кудись далеко-далеко в минуле.

Ніщо й ніколи не завдасть їй більше болю.

Рут вийшла з церкви окриленою, сповненою рішучості. Джо десь відстав, і вона опинилася сама серед людей, тих, кому всміхалася, йдучи до служби, а тепер їй захотілося заговорити до них, показати, що вона змінилася, що вони більше її не дратують і вона не хоче цуратися їх. Та слова завмирили на вустах, Рут чекала, поки хто-небудь підійде і заговорить перший, з надією дивилася то на одне обличчя, то на друге.

Але побачила, що люди не змінилися і все ще страхаються її, страхаються того тавра смерті й горя, яке лежить на ній, усе ще осуджують її за гордощі. Вони звикли цуратися її, адже вона сама цього хотіла — звідки ж їм знати про перемену, що відбулася в ній?

Рут бачила, як вони непривітно зиркали на неї, а тоді одразу відвертались і по двоє чи по троє спускалися стежкою до села, і зрозуміла, яка вона їм чужа. Тоді їй захотілося закричати їм навздогін, що сьогодні великдень, початок нового життя, що вона хоче стати іншою, а де ж їхнє милосердя, чому вони не привітають її, не скажуть теплого слова? Невже вони сподіваються, що вона зможе почати нове життя сама, без їхньої допомоги? Проте знала, що люди мають слухність, що вона зараз жне те, що посіяла. І їй нестямно захотілося, щоб Бен був поряд, захистив її від цього ворожого світу, і тоді їй ніхто не був би потрібен, нехай би всі вони йшли своєю дорогою.

Рут розглянулася довкола. Усе було таке саме, і водночас усе змінилося. Світ спорожнів, хоча й далі сяяло сонце, співали пташки, пурхаючи по завітчаному цвинтарі. Як і хвилину тому, скрізь буяло життя, але вона раптом відчула себе самотньою і беззахисною.

Коли Джо нарешті вийшов із церкви, вона глянула на нього вже іншими очима, як на вразливого підлітка, що має свої турботи і своє життя. Хіба можна на нього покластися?

Що ж сталося? І чому, чому?

І це після того, як вона помолилася і відчула таку впевненість у своїх силах! А тепер почуває себе ошуканою, одуреною. Люди відверну-

лися від неї, не допомогли почати все заново. Ну що ж, доведеться спробувати самій.

— Знаєш, Джо, якщо ти зараз збігаєш додому і перевдягнешся, то ми зможемо влаштувати невеличку прогулянку. Зійдемо на гору, потім спустимося до річки... Якщо захочеш, звичайно...

Джо подивився на неї знічено.

— Ой, Рут, я не можу. Нікуди не можу піти з тобою.

— Не можеш?

— Я хотів би, але... Треба їхати в Даттон-Річ провідати бабусю Холмс, усі наші їдуть, і я пообіцяв, що теж поїду, ще вчора, коли повертався з батьком додому. Отже, мушу дотримати слова.

Так, звичайно, він повинен їхати. Не все ж їй тримати Джо біля себе, він не належить їй. Хоч він і не любить своїх батьків, вони теж мають якісь права на нього, і треба, щоб він провідав бабусю.

— Авжеж, я не подумала. Звісно, тобі треба поїхати.

— А ти...

— О, Джо, не дивися так на мене, не турбуйся. Я маю повно роботи. Треба дещо зробити в садку і піти провідати міс Клару — вона, мабуть, захворіла, бо не прийшла до церкви.

— Я не хочу, щоб ти лишалася сама.

— То дарма, Джо. Зі мною все буде гаразд.

— Розумієш, мені конче треба поїхати, я пообіцяв.

— Ну, звісно. Сьогодні ж великдень. Бабусі приємно буде побачити тебе, всіх вас.

— Я прийду завтра, я не залишу тебе саму ще на один день.

— Джо...

— Що таке?

Рут хотіла сказати йому, який він добрий і як вона любить його, і що він ніколи не мусить потурати її забаганкам і жертвувати заради неї своєю свободою, своїм життям. Та зрештою не сказала нічого і лиш поклала руку йому на плече.

Сидячи пополудні на сонечку, Рут зрозуміла, що нема чого звинувачувати світ — це саму себе вона ненавидить. Але вона не зміниться, як не зміниться і її становище, вона — вдова, і нічого тут не вдієш. А вчора вона просто піддалась ілюзії—надто щасливий і надто передчасний; учора, збираючи квіти і прикрашаючи могилу, вона подумала, що змирилася зі своєю самотністю і з тим, що вже не побачить Бена на цьому світі, і їй здалося, що тепер у неї стане сили й мужності подивитися цій правді у вічі.

А сьогодні знову все спочатку. І доки ж це буде, доки її то підноситиме вгору, то жбурлятиме вниз? Якщо так триватиме й далі, то вона взагалі не зможе жити, бо ні радість, ні горе, ні втіха, ні біль не матимуть для неї ніякого сенсу.

Близько полудня Рут спустилася до села провідати міс Клару. Їй хотілося побути в чиемусь товаристві, а Джо поїхав з родиною в Даттон-Річ. Вона не ображалась на нього, але почувала себе самотньою і трохи заздрила цьому зближенню родини, з якої самохіть себе викреслила.

Рут не застала міс Клару вдома, всі двері були замкнені. Отже, вона не така вже й самотня і має друзів або родичів, про яких Рут нічого не знає.

Тепер вона вже не відчувала присутності Бена в домі, а те, що ле-

життя у заквітчаній могилі, буде зменшуватись і зменшуватись, аж поки перетворяться на ніщо. Рут уже сумнівалася, що Бен коли-небудь узагалі існував.

Вона заплющила очі, але це не допомогло, в голові шуміло, і здавалося, що там закипає кров. Їй стало млосно, і все попливло перед очима. Зрештою, вона впала на траву і гірко заплакала, розмазуючи по щоках сльози:

— О, господи, о господи... Я ж знала... Ні, я нічого не знаю, нічого... О господи, мабуть, я збожеволіла.

Її приголосили власні слова, вимовлені уголос. «Я збожеволіла». Рут лежала нерухомо, але земля двигтіла під нею. «Я збожеволіла». І вона лежала, очікуючи на якийсь жахливий вибух або смерч, на щось таке, від чого вона справді збожеволіє і нестямно завершить або нестримно зарежоче. Та нічого такого не сталося. Навкруги все було тихо й спокійно. Сонце гріло її в потилицю та в розкидані руки. Вона задрімала, і їй привидівся заквітчаний цвинтар і здалося, що ось-ось вона збагне просту й величну істину, усе зрозуміє — і про своє життя, і про Бенове, і про його смерть, і взагалі про життя і смерть на землі.

Вона не зрозуміла, чи справді спала, та коли прийшла до тями, то почувала себе оновленою, розвіявся і страх, і розпач. Якось вона таки спроможеться врятуватись.

Ой, ні!

Щось у ній знов надломилось, і вона повільно звелася на ноги. Ні, у неї нема сили, щоб урятуватись. У п'ятницю і сьогодні вона збагнула це остаточно.

Після смерті Бена жодна її думка, жодне її почуття не мало аніякісінької ваги. Та й узагалі, почуття — це ілюзія.

Вона зайшла до будинку — там було прохолодно. Дві істини вже відкрилися їй: Бенові судилося вмерти, і в неї немає сили врятуватись. Усе її подальше життя — це темний тунель, з якого вона не бачить виходу. І Рут знову заплакала.

— Як я усе це витримаю? Як житиму далі?

Тиша вкривала все, мов шар пороху.

Минув великдень, весняні квіти на могилах зів'яли, і їх позгрібали та попилили. У квітні випав сніг, а в травні знову полили дощі, і Рут більше не дошукувалася істини, а просто існувала, не думаючи, не пробуючи щось зрозуміти. А на початку липня, коли вона перейнялася відчуттям, що живе самотня одвіку, та все ж таки ще не змирилася зі смертю Бена, настали жаркі літні дні.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Х Але наступного дня Рут не пішла до Поттера. Минув тиждень, поки вона зібралася з духом, і на той час літо почало вже переходити в осінь.

Вийшовши якось уранці погодувати курей, вона зразу ж відчула запах осені, вдихнула його з вологим туманом, що осідав на траву ро-сою, яку, проте, сонце незабаром висушувало.

Рут винесла надвір стільчик і сіла латати рукав сорочки. Було зовсім тихо, і вона чула, як падають перші яблука. Древа в гаю починали жовтіти, ніби хтось їх покропив жовтою фарбою.

Коли вона ходила вчора на ферму Райдела, то бачила останніх женців — стерня здавалася щетиною на постриженій голові, а солома була складена в копиці.

Високо в небі кружляли стрижі й ластівки.

Осінь, подумала Рут, ріжучи ножицями біле полотно. Та їй не хотілося, щоб вона настала, бо це означало, що прийде ще одна пора року, яку їй доведеться прожити без Бена. Минулої осені... Нараз Рут спохмурніла і різко вивернула сорочку, а потім похилила голову. Та не вже ж вона, мов та миша в колесі, мусить знову й знову повертатися до минулого?

Все довкола мінилося зеленим і золотим, та це вже були інші барви, осінні, — тьмяні й висохлі, а не соковиті, як навесні. Вдень світило сонце, а надвечір кружляли в шаленому танці навколо неї та під деревами зграї комарів.

Їй не хотілося ні осені, ні зими, не хотілося, щоб змінювались пори року. І все ж таки це буде прекрасно: листя папороті засихатиме і згорятиметься в гарні трубочки, жовта барва перейде в оранжеву, а та — в темно-коричневу, букові ліси теж стануть іншими, приберуть кольору підсушеного тютюнового листя. Вона уявила, як гарно стане біля моря — усе там буде голубе, сіре, світло-лілове, як почорніє ліс, сонце зробиться криваво-червоним, а гори вкриються пухким білим снігом. Це літо тяглося дуже повільно, час майже спинився, і їй хотілося кудись податися звідси, проте вона знала, що це неможливо.

Та протягом останнього тижня вона майже не думала про себе. Немає в цьому потреби, досі вона якось жила, житиме й далі, просто дихатиме й більше нічого. Але до Поттера вона піде, повинна піти, і ці відвідини або зміцнять її теперішнє світосприймання, або зовсім його зруйнують.

Настав і проминув день її народження, їй сповнилося двадцять. А відчувала себе старшою на сотні, а то й тисячі років, старою, як сам світ, але водночас і зовсім маленькою, немовлям, яке щойно вийшло з теплого материнського лона.

Народження, смерть, воскресіння — з одного тунелю людина переходить у інший, потім ще в інший.

Тепер, цими вересневими світанками та вечорами в гущавині лісу кричав пугач, а чорні дрозди співали вже не так голосисто — весна давно проминула. Рут поглянула на акуратну латку на Райделовій сорочці і подумала, що вона таки зробила якусь роботу і може навіть трохи пишатися з цього.

На день народження Джо подарував їй одну із своїх найгарніших мушель — важку, з товстими й випнутими, мов губи, краями, з коричневими цятками на сріблясто-рожевому тлі. А ще він подарував їй жмутик пижма, плитку шоколаду і шматок пемзи у формі човника.

Глянувши на Джо, Рут зрозуміла, що він тільки й думає про далеке море, тільки й бачить щогли, вітрила та високі хвилі. Ну що ж, може, він і подасться в далекі мандри, адже через рік він скінчить школу і тоді зможе, як і його прадід Холмс, стати моряком.

Мало не щодня він заглядає до прадідових скринь і риеється серед скарбів, привезених із далеких подорожей. Цілком можливо, що Джо звідси поїде. Ось тоді уже нікого в неї не лишиться, вона стане зовсім самотня...

«Мені двадцять, — подумала вона, — ну й що з того? І скільки мені ще жити на світі, і чи пам'ятатиму я через двадцять, сорок чи п'ятдесят років, якою була тепер? А що станеться з Беном, чи зміниться він, коли я зустріну його вже старою бабусею?» Кажуть: «Любов сильніша за смерть». Та все ж якби вона не вірила в потойбічний світ, то воліла б зникнути, розвіятися, мов дим од вітру...

Рут підвелася й акуратно згорнула сорочку. Треба нарешті піти до Поттера, бо далі зволікати неможливо. Було чверть на сьому.

«Мені вже двадцять років, — думала Рут, ідучи стежкою через вигін, а я досі нічого не знаю. Я нічого не читаю, не знаю, про що говорять великі письменники, а Джо знає, і Бен знав також. Може, книжки допомогли б мені збагнути істину. Принаймні відірвали б мене від власних думок, і дні й ночі не здавалися б такими довгими...»

Йй пригадалися два чи три вірші, які вона вивчила в школі, коли їй було років десять-одинадцять, і читала напам'ять батькові та його друзям. Батько любив похизуватися нею перед гостями, вона була його гордістю, можливо єдиним, чим він міг похвалитися за всі п'ятдесят років життя.

Не бійся ні сонця палючого,
Ні шалених зими хуртовин...

Тут Рут затнулася, слова змішалися у пам'яті, і вона насилу змобла вкласти їх у два рядки іншого вірша:

Хлопці і дівчата, що тепер сміються,
Підуть в землю, як і ті, що в землі добуться.

То були давні і дуже сумні вірші, і навіть тоді в неї аж сльози на очах виступали, хоч вона їх і не розуміла. Маленька Рут дивилась у вікно, де видніли болота, переводила погляд на небо, на воду — усе безбарвне, мов кістки, і їй хотілося вмерти.

Я поперу, орачу, сорочку твою,
Я чисто її поперу.
Я поперу, орачу, сорочку твою
І висушу потім її.

До цього вірша була й мелодія. Але Рут і досі не знала, чому ці рядки колись викликали в неї сльози.

Книжки. Та книжок уже немає, принаймні Бенових, їх вона запахала в мішки і продала мандрівному торговцеві. Проте кілька книжок у неї ще є — ті, які дісталися їй від хрещеної Фрай: біблія, молитовник, «Путь пілігрима», кулінарна книга, словник англійської мови і «Життя містера Джорджа Герберта». В жодну з них Рут навіть не заглядала. «Нічого я не знаю».

Та, може, це було й на краще.

В рожево-червоних променях надвечірнього сонця прямо перед нею показався дах Поттерового будиночка. Як на самотнього чоловіка, то був дуже охайний будиночок, з газоном, з акуратно підстриженим живоплотом, з недавно пофарбованими ворітьми й дверима. Невже він сам собі й готує, і пере білизну, невже в нього немає ні друзів, ні товаришів? Йй цікаво було, чи почуває він себе самотнім, чи читає книжки, чи думає... А може, просто працює в лісі, потім приходиться додому, робить щось у садку, прогулює собаку і вкладається спати.

Рут спинилася, майже сховавшись у папороті. Що вона йому скаже, Поттері? І раптом їй пригадалися батько й Елен, у пам'яті спливла картина, як вони знімають з дерева груші, і Рут збагнула, як давня їх не бачила, як мало знає про теперішнє їхнє життя і як змінилася вона сама. Після Бенової смерті вони писали їй, умовляли повернутись додому, пропонували приїхати до неї, та вона нічого цього не хотіла, вона вже якось сама дасть собі раду. Та, по правді кажучи, вона просто боялася, що її знову затягне старе життя, що дні, прожиті з Беном, помалу забуватимуться, і кінець кінцем стане здаватися, що його ніколи й не було. Вона відділилася, стала жити окремо, отже, нехай обходяться без неї. Батько знову одружився, у нього є Елен, тож нащо йому тепер вона, Рут?

Рут почула, як раз у раз устромляється в землю лопата. Отже, Поттер удома, в садку. Зараз вона зайде до нього. Над живоплотом струміла вгору тонесенька цівка диму, і коли Рут підійшла ближче і вдихнула його запах, то знову несподівано перенеслася в минуле, пригадала один з вечорів тогорічної осені. Бен тоді розпалив багаття і був весь у попелі — обличчя, волосся, руки. «От саме такі дрібниці, як оте багаття, — думалось Рут, — от їх і найтяжче забути». Бо їй бракувало тепер не палких запевнень у коханні, не благородних вчинків і високих слів, а звичайного повсякдення — обідів, роботи, сну, розмов про се-те, шарудіння його ходи, запаху мокрих черевиків на сходах. Ніщо не замінить цього, ніщо, навіть якби вона жила вічно. Вона жаждала не пристрасті, не плотського кохання, не дітей — їй хотілося значно меншого і водночас значно більшого.

Вона взялася за клямку хвіртки. Справді, фарба ще свіжа, яскрава, вона не встигла вигоріти й облущитися на сонці.

Рут ще могла повернутися й піти звідси, поки він не помітив її. Навіщо вона прийшла сюди? Було тепло, вигін купався в променях сонця. Розмірено скрипіла лопата, і чувся запах горілого дерева. Рут штовхнула хвіртку і, повільно обминувши будинок, побачила в садку зігнуту спину Поттера. Як же вона занедбала свій садок, дала йому здичавіти — а ось тут усе квітне, усе плодоносить, живопліт акуратно підстрижений, соняшники високі; куші осінніх маргариток підв'язані, а бадилля городини — соковите, густе. щойно полите. Все буяло, все було дбайливо доглянуте. Саме так хазяйнував би Бен, якби йому судилося прожити ще хоч рік. Вона навіть не потурбувалася поцікавитися, що там зробив у її садку Джо.

Поттер на хвилюк випростався, спершись ногою на лопату, і перепочивав — невисокий, майже зовсім сивий, а йому ж нема й п'ятдесяти.

Ось тепер їй треба повернутися й піти. Або озватися, якось подолати відстань, що розділяє їх, адже Поттер був на другому кінці садка. Та ноги не рухалися. Крізь шпарину в живоплоті вона бачила верхівки буків. Піт стікав у неї по шиї, виступив на верхній губі. У Поттера сорочка теж потемніла від поту і подекуди прилипла до спини. Піт від страху і піт від праці. Але чого вона так боїться?

Рут стояла й мовчала. Та ось із дому вибіг собака Тіл і загавкав. Поттер озирнувся. Він помітив її, гукнув собаку до себе. Вони дивились одне на одного і довго ще не рухалися з місця, не заводили розмови. Обоє очікували, думали, згадували і просто не знали, з чого почати.

Собака слухняно сів, та все ще тихо скавулів і здригався. Рут простягла руку й гукнула собаку — це був привід порушити мовчанку, тоді й Поттер щось пробурмотів. І раптом, якось несподівано, собака заспокоївся, підбіг до Рут і тицьнувся в неї носом, а вона погладила його по

голові. А через хвилину він уже біг назад, до хазяїна. Рут повільно пішла за ним.

— Рут Брайс, — Поттер запитливо подивився їй у обличчя, і знову опустил очі на лопату, наполовину вгороджену в пухку землю. — Рут Брайс.

— Я... я хотіла прийти. Ще раніше. Я справді хотіла прийти...

Поттер ствердно кивнув головою. Його обличчя було ніби сплющене якимсь тягарем, що тиснув зверху на голову, глибокі й тоненькі зморшки борознили чоло, мов позначки на географічній карті.

— У вас гарний садок, — мовила Рут і відчула себе ніяково. Але треба ж якось почати...

— Еге ж. — Він зняв ногу з лопати. — Еге ж, непоганий.

— Ми... Я в своєму нічого не робила. Там усього багато — і горюдини, і квітів, і дерев, та я навіть не знаю, як їх доглядати. Все занедбане. Нічого я не робила...

— Мені слід було б зайти, та я не зважувався.

— Ні, не треба було.

— Але ж ви потребуєте допомоги, є ж і важка робота, ось хоч би й копати.

— Дещо зробив Джо — він посадив боби. Він робив усе, що міг.

— Знаю.

— Та цього не досить. Я не повинна була занедбувати свій сад і город.

— Ще є час виправити це.

— Атож.

— Ось побачите, у вас на все потім знайдеться час.

— А яблуні — я просто не знаю, що з ними робити — вони не родять. Хіба що кілька яблук на все дерево. Вони вже старі. Бен збирався їх вирубати.

— За ними просто не доглядали. Багато років.

Собака Тіл сидів біля самих ніг Рут, і вона знов нахилилася погладити його чорну шерсть. «А чи не завести й мені собаку?» — подумала вона. Хоч якесь буде товариство. Але ж у неї є віслик Валаам, є кури, а вона зовсім про них не дбає, від самої весни — тільки й того, що дає їсти, пити. Хіба може вона взяти ще й собаку?

— У нас гість, — пояснив Тілові Поттер. — Ти зрозумів? У нас гість.

Собака завиляв хвостом.

— Розкажіть мені все, — швидко мовила Рут, боячись, що їй не стане хоробрості, і вона, вибачившись, утече. — Я... я хочу знати, як помер Бен. Давно хотіла вас розпитати, та досі не могла. Розкажіть мені все-все.

— Атож, вам треба це знати. Я розкажу.

Середина багаття провалилася, гілля зсунулося, бризнувши дощем іскор.

— Дуже люблю розкладати багаття, — сказав Поттер. — І взимку люблю сидіти біля вогню — це дає мені справжню втіху.

— У вас тут так багато квітів — і стільки різних. А це що? Я такого ніколи й не бачила.

— Це трави, — сказав Поттер. — Міс Фрай, напевне, зналася на них. І мало які квіти так гарно пахнуть. Я й вирощую їх задля пахоців, та й дивитися на них люблю.

Рут пройшлася по саду, розглядаючи духмяні зелені трави, майоран, сріблясто-сірий чебрець і високі пагони кропу. Зірвала листочок

м'яти їй потерла його між пальцями — він був сухий і ворсистий, аж поки сік висушив.

— Я дам вам усе, що хочете, — сказав Поттер. — Насіння, саджанці, щепи. Доглядати їх неважко — аби прийнялися.

Та Рут стомлено відвернулася. Не могла зараз думати ні про що інше, крім наступної розмови з Поттером. Про що вона розпитуватиме, що почує? Так ніби сиділа на березі річки, через яку їй конче треба було переправитись.

— Ходімо краще в дім, — сказав Поттер.

Там теж було охайно, усе сяяло чистотою, усе на своєму місці. В каміні лежали акуратно складені сухі поліняки. Поттер пішов помити руки, а Рут сіла у велике важке крісло, справжнє чоловіче крісло. Усі меблі у кімнаті були старі й потемнілі. «Що він робить вечорами і чому не одружився?» — подумала Рут.

За вікном темніло захмарене небо. Напевне, йому добре самому, і він не зважає на тишу в домі, задовольняється товариством свого собаки.

Ось він зайшов — вишарував руки так, аж вони пашіли. На них помітні були білі, як сіль, волосинки.

— Я наллю вам сидру.

Рут відчувала, що він збентежений, — мабуть, не звик приймати гостей, а хотів, щоб вона почувала себе як удома.

— А може, хочете чаю?

— Ні, краще сидру.

— Він у мене добрий, прозорий. Минулий рік був урожайний на яблука.

Рут узяла кухоль, наповнений трунком медового кольору, — кухоль приємно холодив руку.

— У мене часто пересихає в горлі, бо цілий день працюєш у лісі, а втім копаєш, та ще й дим від багаття.

— Сьогодні душно.

— Еге ж. Літо цього року сухе.

— Щодня спека, усе вигоріло довкола. Я втомлююся від сонця — воно таке сліпуче, аж очі ріже.

Поттер твердо кивнув і сів у крісло, навпроти неї, а собака вмотивувався на килимку. Сидр був дуже приємний на смак. Поттер поклав руки на коліна й опустив очі додолу, а Рут пригадалося, як він прийшов до неї того вечора, коли загинув Бен, як розгубився, бачачи її горе, і нічого не міг ні сказати, ні зробити. Вона подумала, що треба зараз вибачитися перед ним або подякувати, та не могла. Просто мовчки пила сидр, вдихаючи запах яблук.

— Я збирався зайти до вас, — сказав Поттер, — не раз думав про це. Мені не хотілося б, щоб ви думали, ніби я забув про вас. Я не раз проходив із собакою повз ваш дім.

— Справді?

— Розмовляв із хлопцем і питав, чи можу чимось допомогти.

— А чим ви допомогли б?

— Ви тільки не думайте, що я забув. Від того дня, як це сталося, воно щодня в мене перед очима.

Рут дивилася на Поттера і знову відчула сором. Ось ще одна людина, про яку вона забула, а він же знав Бена все його життя, товаришував з ним, любив його. Чи ж легко було йому пережити це? Адже він останній, хто бачив Бена живого, і перший, хто побачив його мертвого. І, мабуть, ще й відчував себе винним, хоча то й був лише нещас-

ливий випадає. Йй давно треба було зайти до нього, поговорити з ним. А вона сприйняла Бенову смерть тільки як особисту втрату і навіть не припускала, що й інші можуть страждати; і як же вона помилялась, адже ніхто на світі не живе тільки для себе.

— Ви були чуйний до мене,— нарешті спромоглася вона сказати.— Того дня... того вечора. Я нічого не могла зрозуміти тоді, але це запам'ятала.

— Я тривожився за вас... Не бачив біля дому нікого, крім хлопця... Проходив повз ваш будинок і дивився, чи світиться...

Рут поставила кухоль із сидром. Тіні, мов щупальця, потяглися через кімнату, та все одно було добре видно сиве волосся, білу сорочку і сухорляві пальці Поттера.

— Розкажіть мені все. Тепер я хочу знати, як це сталося.

— А ви готові вислухати?

— Мені треба знати все, про що не можу здогадатися, чого раніше не хотіла б ні від кого почути. Тепер мені треба знати.

— Гарзд.

Та він ще довго мовчав, і Рут вдивлялася в його обличчя. Мабуть, він намагався проникнути поглядом у минуле, в той день, що так змінив його. Собака лежав непорушно, мов камінь.

— Той день був погожий, сонячний. Пам'ятаю, я прокинувся, випустив собаку і подумав: сьогодні буде гарна погода.

«Атож,— подумала Рут,— то був гарний день — здавалося, що вже настала весна».

— Ми працювали на косогорі, розчищали чагарник. Я був з Беном весь ранок, а молодий Колт — трохи вище, сам по собі. Звичайний день, як і будь-який інший.

— Бен розмовляв з вами? Що саме він говорив?

— Не дуже. Він ніколи багато не говорив.

— Іноді він казав... щось дуже дивно, знаєте.

— Знаю. А того дня... Бувало, він за годину і слова не мовить, а потім скаже щось таке, чого не можна забути. І все зауважував, усе помічав, що діється довкола.

— То що ж він сказав того дня?

— Він сказав: «Яке гарне життя. Яке гарне у мене життя».

Поттер нахилився і схвильовано погладив собаку. Рут не вимовила ні слова.

— Потім я відстав і працював вище, а він спустився в саму западину. Я сказав, щоб він подивився і позначив, які дерева можна пустити на зруб. Райделові треба було зрубати кілька великих дерев, він мав замовлення на тонну колод. Але, крім цього, нам лишалося ще багато роботи по розчистці лісу. Пригадую, було жарко. А надто на сонці. Вже не пам'ятаю, про що я думав. Ні про що, мабуть, ні про що особливе. Просто радів собі, бо я з тих людей, які роблять свою роботу з радістю. А тут ще й гарна погода.

Він похитав головою.

— Я не почув тоді жодного звуку — нічого, ніякої перестороги. Я здогадався б, якби щось почув, та й він також. Коли працюєш у лісі, то швидко навчаєшся розуміти, що означає той чи той звук, і можеш за кілька місяців наперед визначити, що дерево згнило і скоро впаде. Це й видно. Коли в'яз трухлявіє, то ворони не мостять на ньому гнізд. Знаєте той ряд в'язів на краю вигону — на самих вершечках там завжди гніздилися ворони? І ось кілька років тому два дерева лишилися без гнізд. Два дерева, що стояли якраз посередині. Бен помітив це, і

вони справді виявилися трухлявими. І ми їх зрубали. Ворони знають, щось їм підказує. А те дерево — ми обидва його прогледіли. Я повинен був його помітити. Хоч Райдел і каже, що це навряд чи було можливо. Але ж я стільки працював у лісі, я повинен був помітити. Якби придивився уважно, то зрозумів би.

— Але чому воно впало саме тоді? Чому?

— Коріння розгалузилося неглибоко. Коли рубаєш або пиляєш таке дерево, воно все тремтить. А кілька тижнів тому була буря, і дерево уже ледь трималося, бо давно струхлявіло. Я ніколи не знатиму напевне, що ж там сталося. Почув удари сокири — у кожного лісоруба свій ритм, ви знаєте. І раптом — якийсь дивний звук, та я не встиг і подумати, звідки він, бо повалилося небо. Уявіть собі лишень, як падає величезне дерево і трощить усе довкола.

Він утер піт з чола одним пальцем, і Рут зрозуміла, що він досі чує той гуркіт, і сама почула його разом з ним. Вона знала, з яким гуркотом і тріском падає дерево.

— Ось як це було, і я не міг з місця зрушити, так ніби придушило мене, мої ноги... Я не знаю, скільки часу минуло — може, й багато. Він не кричав, не покликав на допомогу, бо я почув би. Було зовсім тихо. Я стояв на сонці, мов громом прибитий, і не міг змусити себе спуститися вниз, подивитися — і так знав, що це сталося. Відчував, що він мертвий. Знав напевне.

Поттер безпорадно розвів руками — як їй це пояснити? Та вона зрозуміла, бо і сама відчула, коли це сталося, хоч була далеко звідти, в своєму садку.

— Зрештою, я побіг туди й побачив... побачив дерево — те місце, де воно зламалося. Стовбур протрухлявив усередині, хоч кора й здавалася здоровою. Я повинен був помітити це ще за кілька місяців до нещастя.

— Ні,— озвалася Рут.— Не могли.

Та він, мабуть, не почув.

— Там утворилася ціла галявина,— сказав Поттер.— І так було тепло — наче вже настало літо.

Він замовк. Собака потягнувся й випростав лапи.

— Розкажіть,— попросила Рут,— ви повинні все мені розказати.

— Бен лежав під деревом, воно придушило йому спину, трохи нижче плечей... Лежав він обличчям до землі, розкинувши руки. Я й не доторкнувся до нього... Не було потреби...

— Про що ви подумали? Коли побачили все це?..

— Я подумав...

Як їй це пояснити? Він і сам не міг уявити зараз собі ту раптову тишу, яка зависла над лісом — ніби все навколо перейнялося відчуттям цієї смерті.

— Потім ми стягли з нього дерево, не пам'ятаю вже як. Молодий Колт теж почув і прибіг, і вдвох ми відтягли дерево вбік. Та хлопцю стало погано — він ще молодий і ніколи такого не бачив... Я став навколішки і перевернув Бена... Поклав на спину. Я знав, що все скінчено, та однаково треба було подивитися та й по допомогу послати. Про всяк випадок. Хоча я знав напевне...

— Що...— почала Рут і затнулася. Спробувала ковтнути сидру, та руки тремтіли, і вона поставила кухоль.— Розкажіть мені, чи дуже його покалічило. Розкажіть усе...

— Воно роздушило йому груди, потрощило ребра...

— А голову? А обличчя?

— Ні, ні, тільки трохи подряпало. Він упав на листя. Кілька подря-

пин на чолі — от і все. Очі були розплющені, і я закрив їх йому. Ні, лише груди були наче... наче... Він стиснув пальці в кулаки.— І текла кров — просочилася крізь сорочку, крізь джемпер. Але обличчя не зачепило. Зовсім.

Рут заплющила очі й уявила, як Бен лежить там з потрошеними грудьми. «Але обличчя не зачепило,— подумала вона.— І руки та ноги лишилися цілі».

— Я послав Колта... туди, до дороги. Там десь працював Дент, ставив огорожу... А потім вони зустріли Картера... І пішли по лікаря... по людей.

— А ви лишилися?

— Я сів біля нього. Просто сидів на землі. Ми були сам на сам. Це таке... В житті не відчував нічого подібного. Ніколи я ще не зустрічався зі смертю, не бачив, як вона приходить і забирає людину. Мерців бачив. Але такого ще не відчував.

— А чого саме? Чого?

— Істини,— повільно відказав Поттер.— А після цього я вже знав, що воно таке — істина, зрозумів це, коли сидів поруч із ним. Коли доторкнувся до нього. То була смерть і... і водночас життя. Я певен цього. І ніколи не засумніваюсь. Мені це підказував і внутрішній голос, і все навколо. І Бен також. Просто сталася зміна... велика зміна...

Поттер неспокійно засовався на стільці. Собака загарчав уві сні.

— Я не можу розповісти, що я тоді відчував. Так, щоб ви зрозуміли.

— Ні, я добре вас розумію. Відтоді я багато передумала всього — сьогодні одне, завтра інше... То вірила собі, то не вірила... Але того дня я відчула те саме, що й ви...

І розповіла Поттерові про все, з усіма подробицями. І як поверталася напередодні з Тефтона, і як тоді змінився світ, і про рожевий кварц, і як гарно було їй увечері з Беном, і як раптово відчула в садку, що сталося лихо.

— Я зрозуміла,— сказала вона.

•У кімнаті стало зовсім темно.

— А куди вони його понесли? Хто його ніс? Хто оглянув?..

— Лікар — доктор Люїс із Тефтона. Потім я і Картер підняли його, винесли до дороги й поклали на воза. От і все. Більше нам не було чого там робити.

— А потім усі почули про це, всі дізналися — і Брайси, і все село... Але я знала про це найперша, відчула в ту саму хвилину. Як це могло статися?

— Таке буває. Між двома близькими людьми.

— Я не бачила його... після смерті,— сказала Рут.— Вони всі підходили, коли він лежав удома, й розглядали його. А я не пішла. Я боялася. Не хотіла бачити, що з ним стається. А тепер хотіла б.

— Але у вас є що згадувати. Правда ж, Рут?

— Якби я його побачила... То обличчя було не ушкоджене?

— Я розповів вам правду... Ви маєте право знати її — от я й розповів...

— Я не хочу, щоб ви щадили мої почуття.

— А я й не щадив.

— Справді? — І вона подивилась на Поттера.— А тепер...

Їй здалося, що кімната цілком змінилася, бо нарешті вона знає правду, ділить її з Поттером і знає також, що відчув того дня він. Ніби протяглася між ними тонесенька ниточка, яка ніколи не сбир-

веться. Поттер... Він зберіг для неї всі ці подробиці, щоб розповісти їй, коли вона буде здатна їх вислухати.

— А тепер...

Та вона не знала, що ж тепер, нічого не знала ні про теперішнє, ні про майбутнє, ні про себе, ні про Бена. Знала тільки, що тіло його лежало на землі, життя було розтрошене деревом, одяга просякла кров'ю. Але обличчя збереглося неушкодженим.

Якось несподівано до очей підступили сльози і покотилися по щоках. Поттер сидів мовчки, та все ж з ним їй було легше, він брав частку її горя собі. Вона плакала, як ніколи ще не плакала на очах у людей, і, зрештою, це було краще, ніж стільки місяців страждати на самоті. Принаймні вона відчула хоч якусь полегкість.

Поттер приготував вечерю — холодне м'ясо, хліб і квашені огірки. Спершу Рут відмагалася — їй, мовляв, нічого не хочеться їсти. Але покуштувавши рожевого, соковитого м'яса, відчула, що страшенно голодна. Поттер пильно подивився на неї.

— Вам треба їсти. Не годиться мучити себе голодом. Беніві це не сподобалося б.

Рут не розсердилася і не образилася, як раніше, коли люди говорили, що сказав би, подумав або схвалив Бен. Поттер мав рацію, і він широко турбувався про неї.

Вона глянула на свою порожню тарілку. Досі вона ні з ким не їла після Бенової смерті, навіть із Джо. Розповівши про той день, Поттер зумів розважити її, витягти з нори, де вона сиділа досі, замкнувшись у собі. А тепер їй хотілося спитати в нього, чи не сумно йому жити самому в домі, може, він і її цього навчить, бо так віднині житиме й вона. Немає сумніву, що житиме вона самотня, тож має при звичаїтиса до цього. Але допитуватися, як це роблять інші, не стала — боялася образити Поттера.

Рут підвелася. Сказала, що їй час додому, і Поттер провів її через вигін, а собака біг попереду.

— Я рада, що прийшла до вас. Рада, що ви розповіли мені — розповіли все.

— Тепер вам доведеться з цим жити. Забути про таке важко.

— А я й не хочу забувати.

— Якби я не розповів вам правди, ви уявляли б собі щось іше гірше.

— О, так.

Бо ж і справді їй ввижались кошмари, і не тільки уві сні, а й наяву, часто стояв перед очима Бен з побитим, понівеченим обличчям, анітрохи не схожий на себе, або ввижалося, як він умирає, привалений деревом, стогнучи від болю, зовсім самотній. Що ж, насправді було не так уже й страшно, і, можливо, їй буде легше жити, знаючи правду.

— Я навідуватиму вас. Щоразу, як проходитиму повз ваш дім, — сказав Поттер.

Але Рут знала, що він ніколи не стане втручатися в її життя.

Поттер покликав собаку і пішов назад, а вона стояла за ворітьми і слухала, як віддаляються його кроки. Була тиха, тепла ніч, і коли вона поглянула на небо, то пригадала, як Бен пробував навчити її розпізнавати зірки, називав їх. «Це ж так просто, — казав він. — Все одно що знати вулиці свого міста». Та їй не просто було запам'ятати, як називається та чи та зірка, вони щонаочі змінювали своє місце, були

безладно розкидані, мов ті квіти на луках. Рут подобалися їх імена. Деякі з них Бен написав для неї, і вона вимовляла їх уголос просто так, для власної втіхи.

Персей. Аурігаабо. Візничий. Жираф. Плеяди...

Ще малою дитиною вона не вірила, як вірили інші, що небо високо вгорі, там, де зірки. Було щось страшне й холодне в чорному зоряному просторі, і здавалося, там нема нічого, крім крижаної пустки. А небо, вона відчувала, зовсім поруч, просто людина не може його бачити. Таке відчуття охопило її й тепер. Досить тільки простягти руку...

Але Рут опустила руку. Нічого вона не дістане. Йй лишається тільки жити і сподіватися. А сьогоднішній день був важливим, вона ступила якийсь крок уперед.

І вона пішла через сад — треба випустити на ніч курей.

XI

Люді йй здавалося, що вона взагалі не жила до зустрічі з Беном. Бо всього навчив її Бен, і вона беззастережно вірила йому, йй не було потреби мати власну думку, щось вирішувати самій. А тепер ось доведеться. Та вже й осінь давно настала, а все, що Рут бачила або впізнавала, нагадувало йй про Бена. Здавалося, живучи вдома з батьком, вона мала б дечого навчитися і знати, скажімо, як змінюється природа протягом року, але єдине, що спливало у неї в пам'яті з тих часів,— це гола рівнина, небо, річка, розгалужена на безліч проток, і більше йй не пригадувалося нічого з того одноманітного і буденного життя. Приїхавши сюди, вона мов на світ народилася, зрозуміла, навіщо дано йй вуха й очі, навчилася розрізняти речі на запах, на смак і на дотик. Дехто вважає, ніби лише в дитинстві всі відчуття загострені, та це не про неї. Вона була ніби лялечка в непрозорій оболонці, поки Бен не розбудив її, не навчив жити.

Після зустрічі з Поттером вона знову якимось непомітно повернулася до того ритму життя, яким жила з нинішньої весни. Сама одна спала, працювала і їла, дні були схожі один на один, і вона вже не знала, понеділок сьогодні чи п'ятниця. Плакала менше, хоча не раз сльози самі лилися з очей, навіть якщо вона свідомо не згадувала про Бена.

Вона не була щаслива, але не була й зовсім нещасна. Вона існувала. Змінилися барви й звуки, вечори стали коротшими, ранки пахли вологою, а ночі були холодні.

Бував у неї Джо,— він приходив прямо зі школи,— але не щодня. Більш нікого вона не бачила, тільки чоловіка, що приносив шитво від Райделів, та раз чи двічі Поттер, проминаючи її ворота чи йдучи вигонном із собакою, зупинявся, дивився на неї і піднімав на знак привітання палицю. Але ближче він не підходив.

Листя на деревах темнішало, ставало іржаво-коричневим або, навпаки, світлішало і жовтіло, щодалі менше листочків лишалися тьмяно-зеленими. На живоплотах червоніли ягоди шипшини і глоду, терен робився сизим і темно-синім, а на вигоні та при дорогах достигали ягоди смородини, прибираючи винного кольору. Рут думала, що можна було б назбирати кислиць і приготувати з них желе, нарвати терену на наливку, купити в Райдела груш-падалиць і законсервувати їх. За два роки Бен навчив її, які плоди і коли збирати, як робити сік або прозорий і густий джем. Але тепер вона тільки нарвала якимось жменю смородини і з'їла, викидаючи недостиглі і кислі ягоди. Навіщо йй наповнювати кошик ягодами і годинами стояти в кухні, адже взимку ні-

хто, крім неї, не покуштує, не оцінить того, що вона зробила. А може, назбирати фруктів на продаж і вторгувати трохи грошей? Але й цього вона не зробила. Просто сиділа в садку або йшла до лісу, де було тихо, темно і пахло прілим листям, ходила до річки й дивилась на воду, і всі ці дні їй здавалося, що світ навколо неї руйнується, і тільки вона ще жива й ціла. Птахи збиралися в небі зграями, готуючись летіти у вирії, а дрозди-ялівники ще тільки мали прилетіти; чайки та куріпки ходили за плугом, що перевертав скиби чорної землі. Ніде вже не чулося пташиного щебету, тільки стрекотіли сойки та сороки. На деревах мовчки сиділи горлиці, а коники поховалися у траві.

Але й досі світило опівдні сонце, було тепло й сухо, фермери ходили стурбовані, худоба була млявою, а в церкві молилися, щоб пішов дощ.

XII

Рут весь час вабило в ліс, тепер вона рідко ходила гуляти в поле або на схили гори. Минув вересень, і повітря між деревами було задушливе, непорушне, в лісі пахло прілою деревиною, землею, ягодами й грибами — усе просякло вологою від роси й туманів, і здавалося, що це піт, вичавлений з кори дерев. Рут навіть ставало трохи лячно від солодкавого запаху гниття і глибокої тиші. Та ось почало опадати листя, і вгорі з'явилися прогалини, крізь які, мов ранньої весни, пробивалося сонце. У повітрі кружляло крилате насіння явора.

Якщо одразу після Бенової смерті Рут поринала у важке забуття, то тепер її ночі були безсонними й тривожними. Вона рано вставала, дивилась на себе в дзеркало і бачила на засмаглій шкірі обличчя ледь помітні бліді смуги під очима «Я стала старшою»,— думала Рут. І справді, її обличчя змінилося, втратило дитячу округлість і м'якість, проступили вилиці. Двадцять років — це багато чи мало? Вона не знала...

Перевернувшись у ліжку, вона розплющила очі. У кімнаті ще було темно, але Рут знала, що вже не засне. Було прохолодно, але її шкіра, простирадла і ковдри аж пашіли. Рут підійшла до вікна і побачила, що вже та пора, коли ніч кінчається, а ранок ще не настав.

Вона вийшла надвір — тиша, спокій. Рут уже звикла до цього і не боялася. Проте й сама не знала, чого їй заманулося піти с цій порі до лісу, зовсім самій,— адже все навкруги було холодне, мертве, і вона нічого не бачила, нічого не чула, крім своєї ходи та биття власного серця. Мабуть, їй захотілося відпочити від денної спеки, та й думалося о цій порі краще.

Спочатку вона пішла до западини. Мертва кора в'яза, що впав на Бена, обросла м'якими поруватими грибами. У щілинах ховалися комахи, вони перебігали через її руку, заповзали між пальці. У повітрі пахло гнилизною.

«Це запах смерті»,— подумала Рут. Навколо неї витала смерть, і не раптова, як у Бена, а повільна й підступна. Те, що раніше росло й нуртувало соками, тепер зів'яло, засохло, згнило. Тоді була весна, а тепер надходить зима. Та потім знову прийде весна. Спершу смерть, потім — відродження. Вона почувала в собі і те, і те: стара кров ніби висихала, поступалася місцем новій, та це в неї тільки-но починалося. Вона відчувала в собі перемену і радо прийняла її, хоча й не знала, що її чекає далі — які почуття, сподівання, досвід прийдуть на зміну минулим. Та нове може зрости лише на старому ґрунті. Отже, треба було все те пережити.

На узліссі починало сіріти, і вона сіла, чекаючи, поки світанок дійде до неї. Сріблясті стовбури дерев помалу виступали з темряви. Рут підвелася й пішла до струмка. Він майже висох, тоненька цівка води струмля між замуленими камінцями.

«Господи,— думала Рут,— скільки ж я ще отак блукатиму, пектимуся на сонці, сидітиму годинами в лісі або кружлятиму між дерев, коли ж нарешті пробудиться в мені якась надія і дасть мені силу жити далі?» Іноді вона картала себе; нічого, мовляв, само собою не зміниться, поки вона цього не захоче. А іноді сподівалася на якусь допомогу — щось прийде і поверне її до життя.

Адже досі їй не доводилося надіятися на себе, на власні сили — бо спершу про неї дбав батько, а потім Бен. І тому вона однаково нічого не зможе зробити і просто чекатиме.

Камінці в струмочку побілішали, і вода заблищала у вранішньому світлі. І тоді Рут почула розпачливий чоловічий крик, майже ридання. Вона не злякалася, не зрушила з місця. Але хто, крім неї, міг з'явитися тут о такій ранній порі, спотикатися, але йти і йти, надрівно голосячи і скрикуючи від болю чи страждання? Хто б то міг бути?

Вона почекала біля струмка, сподіваючись, що незнайомиць пройде повз неї. Вже трохи розвиднілося, але сонця ще не було.

Кроки стихли, проте плач не змовкав — приглушений, раз у раз уриваний важким зітханням. Ці звуки щось нагадували Рут. Ну звичайно, так само тужила вона в перші дні і ночі по смерті Бена.

Вона рушила на голос, розглядаючись довкола. Та, побачивши нарешті того чоловіка, стала мов укопана, не наважуючись підійти ближче і нічого не розуміючи. То був Ратмен, священник. Він сидів, обхопивши руками коліна і похиливши голову. Ридав і плакав, раз у раз стискав пальці в кулаки, волосся в нього було сплутане і скуйовджене. Він щось бурмотів, ковтаючи слова, так що Рут нічого не могла зрозуміти. Він не чув, коли вона підійшла, і їй нічого не лишалось, як очікувати, не знаючи, що робити. Вона помітила, що одяга в нього пом'ята, ніби він спав у ній. штани забризкані грязюкою і подерті — мабуть, біг наосліп крізь колючі чагарі та гілля. Ніколи в житті не чула Рут чоловічого плачу. І спочатку хотіла піти. Але ж у нього, напевне, якесь страшне горе, і вона не може покинути його тут самого. Нарешті вона зважилась і підійшла ближче. Ратмен не ворухнувся. Почав сіятися дрібний дощик.

— Що сталося? — спитала вона. — Ой, що це з вами?

Та сказала вона це майже пошепки.

За якусь мить він підвів голову, але Рут знала, що він не бачить її, не знає, де він і навіщо. Безвиразний погляд, очі червоні й запухлі, обличчя мокре від сліз. Він здавався зовсім старим, хоча був молодий. На ньому не було стоячого комірця, і видніла мертвотно-біла шия. Він тремтів і нестямно хитав головою. Потім знову подивився на Рут і опустився навколішки. Вона підійшла і теж стала навколішки поруч із ним.

— Я була біля струмка і почула ваш голос... Що сталося?

Він і далі дивився на неї безвиразним поглядом, не озиваючись, не витираючи сліз. Зіщулився мов звірятко або дитина, коли їх мучить нестерпний біль.

Нечутно мрячив дрібний дощик, волосся й плечі Ратмена були вже мокрі. «Ми молилися, щоб пішов дощ,— подумала Рут,— і ось нарешті настав кінець посухи».

Вона торкнулася його плеча.

— Вам треба йти додому. Накрапає дощ. Зараз тільки шоста година ранку. Хочете, я проведу вас?

Вона збагнула, що каже те саме, що казали їй інші люди, і тоді це її дратувало, і тільки тепер вона зрозуміла: коли людина в горі, її треба втішити, нехай навіть це будуть звичайнісінькі слова.

— Що ви тут робите? Чого ви тут? — спитав він різко.

— Я... Я часто сюди приходжу... Тут тихо. Прокидаюся і приходжу. А сьогодні оце почула вас. Ви не хворі?

Він знову затремтів.

— Ви чули, що я казав?

— Ні. Я чула, як ви плакали, але слів не зрозуміла.

— Пламав... Атож... Я плакав...

Він говорив спокійно, але якимсь безживним голосом. Дощ полився і скапував з листя важкими краплями.

— Ходімо звідси. Тут мокро.

— Справді...

Але Ратмен не зрушив з місця. А тоді сказав:

— Моя донька померла. Учора захворіла, а сьогодні померла. Уже померла.

Його донька. Рут пригадала, як кілька тижнів тому — коли ж це було? — Картер казав, що священникова дружина народила другу дівчинку. А була в них ще одна дівчинка, років трьох, з чистою, білою шкірою. Рут навіть не знала, як її звуть.

— Моя донька вмерла.

І він схопився на ноги і закричав, аж луца пішла лісом. Здавалося, він збожеволів.

— Вона мертва, а де ж ти був, господи, зі своєю добротою і милосердям? Вона мучилася від болю, а ти не полегшив її страждань, і вона вмерла! Чому ти вбив не мене, а її? О, моя дитина!..

Голос його урвався, і він мовчки втупився в небо, що проглядало синіми клаптями крізь завісу пожовклого листя. Рут із жахом чекала, що його спостигне кара, ударить блискавкою. Або впаде дерево. Або небо. Та нічого такого не сталося.

Дощ не вщухав, і Ратмен знову заплакав, затуливши обличчя руками.

— Прости мене, господи, — благав він. — О, господи, прости мене!

Тоді Рут підвелася, лагідно взяла його за руку — він не опирався — і повела до села. З похмурого неба лив і лив дощ, і вони змокли до рубця. Ратмен слухняно ішов за нею, плачучи, мов дитина. Рут знала, що повинна допомогти йому...

XIII

В домі було темно й тихо. Рут стояла біля Томаса Ратмена в темному передпокої, і краплі дощу стікали з її волосся на плечі, а з сукні — на підлогу. Вона тут ніколи раніше не була і взагалі майже не знала цих людей. Що ж їй тепер робити — йти додому чи лишитися тут? Здавалося, Ратмен її зовсім не помічає. Від дверей війнуло протягом. А десь нагорі чувся плач голодної дитини.

— Треба скинути мокрий одяг, — сказала Рут.

Він обернувся і здивовано глянув на неї.

— А ваша дружина де — нагорі чи...

Вона затнулася, бо зрозуміла: він не чує, що вона каже, і не усвідомлює, ні де він є, ні що сталося.

Ратмен пройшов уперед, відчинив двері, потім зачинив їх за собою. Запала тиша, але й далі чувся плач дитини.

Це був великий старий будинок. Сходи покривав витертий килим. Бен казав їй, що священник — бідна людина, та все одно її вразила за-недбаність і вбогість цієї оселі. Так ніби тут мешкали дуже старі люди, що позамикали половину порожніх кімнат, аби не платити служницям і за опалення.

Дитина плакала все голосніше, і Рут не витримала. Піднялася сходами й погукала місис Ратмен. Відповіді не почула, навіть коли двічі постукала в двері, звідки долинав плач. Вона увійшла до кімнати.

Штори були напіврозсунені, а вікна так забризкані дощем, що якусь мить Рут нічого не могла роздивитися. Вона стояла і нервово стискала ручку дверей.

— Що там таке?

Місис Ратмен лежала в ліжку, спершись ліктем на подушку, світле волосся було заплетене в коси, що спадали на плечі. Ще зовсім молода жінка, мабуть, не набагато старша за Рут, але в очах і скривленому роті застиг вираз страждання. І Рут пригадала, як хтось казав, ніби після народження другої дитини вона весь час нездужала. Тепер місис Ратмен дивилася на Рут без подиву і особливої цікавості.

— Що там таке?

Дитяче ліжечко стояло поруч з великим і звідти чувся дедалі голосніший плач. Мати повернула голову і глянула туди, та не промовила до дитини ні слова, навіть не спробувала взяти її на руки.

Рут пройшла в гліб кімнати. Краще було б узагалі не приходити, бо чим вона може зарадити? Що подумає про неї ця жінка?

— Воно плаче. Весь час плаче. Нема вже сили терпіти цей плач.

— Може, йому щось дати? Або взяти на руки?

— Воно тільки й знає, що плакати. Айсобел — та не плакала. Майже ніколи не плакала. Навіть учора, коли була так тяжко хвора, і то зовсім не плакала. А тепер вона мертва і вже не заплаче ніколи. Вона померла, ви знаєте? Наша Айсобел померла.

— Так, я зустріла вашого чоловіка. Я гуляла в лісі, і він теж... був там. Він сказав мені. Я привела його додому.

— Ви вдова Бена Брайса.

— Так.

— Чого ви прийшли сюди?

— Та я... Я подумала, що містерові Ратмену краще повернутися додому. Надворі дощ. Він був такий схвильований і... я подумала, що зможу чимось допомогти.

— А чим ви можете допомогти?

— Нічим,— спокійно відповіла Рут.

— Отож-то й є, що нічим.

— Може...

— Що «може»?

— Може, я зварю їсти або догляну немовля. Я ж можу це зробити.

— Навіщо воно вам?

— Чи ви хочете, щоб я пішла? Щоб не було чужих у домі?

— Де мій чоловік?

— Він унизу. Зайшов у якусь кімнату.

— Він плакав, ви знаєте? Усю ніч плакав. Не лягав спати, не роздягався. Сидів на стільці і плакав, а я нічим не могла допомогти йому.

Я не плачу, а мій чоловік і дитина весь час плачуть. Зате Айсобел ніколи не плакала, навіть коли була зовсім маленька.

— Атож, ви казали мені.

Проте місіс Ратмен говорила і говорила, ніби боялася тиші:

— Коли вона була немовлям і хотіла їсти, то просто розплющувала очі; пхикала лише тоді, коли різалися зубки, та досить було взяти її на руки і заговорити, як вона замовкала. Її легко було заспокоїти і вкласти спати. А вчора...

Вона засовалася в ліжку і випростала руки й ноги, зсунувши набік злинялу стьобану ковдру.

— Вона сказала: «У мене болить голівка, у мене болить голівка». Але не плакала, зовсім не плакала. Я б і не здогадалася, що вона хвора. Що так серйозно хвора. Але Том — він знав. Вона була скоріш його дитиною, він дуже любив її — і все зрозумів. Очі в неї стали якісь дивні, і вона раз у раз затуляла їх долонькою. І повторювала: «У мене голівка болить». Була така гаряча, що жар можна було відчутися навіть крізь ковдру. Потім прийшов лікар і сказав, що вона вмирає, що в неї запалення мозку чи щось таке, і вже ніхто їй не допоможе, і ніхто не винен у цьому. Я не могла витримати, не могла сидіти й чекати, поки вона помре. Тому я пішла. А Том лишився. Він сидів біля неї, а немовля кричало й кричало. Воно завжди кричить. А Айсобел не кричала, поки її померла... Ніхто не міг урятувати її. Ніхто не винен у цьому.

Раптом вона підвелася і закричала на дитинча:

— Замовкни, чуєш, замовкни! Несила далі терпіти твоє скигління!

Рут перейшла кімнату і взяла немовля на руки. Воно одразу ж замовкло і дивилося на неї темними, мов сливи, оченятами. Рут сіла на стілець і почала гойдати дитину. Тоді глянула на молоду матір. Але та уже відвернулася, товста коса впала їй на обличчя, і через мить вона заснула, а Рут усе сиділа з немовлям на руках, аж поки й воно заснуло, сиділа й дивилася, як стікають краплі дощу по шибках.

Рут і сама не знала, як це вийшло, але вона лишилася в Ратменів на цілий тиждень. Ніхто нічого їй не казав, не просив її лишитися чи поратися по дому, та коли наступного ранку вона викупала й сповила немовля, а потім затопила в кухні і приготувала сніданок, вони просто цілком поклалися на неї, як і вона свого часу на Джо. Рут усе робила в домі — і прала, і прасувала, і готувала їсти, і прибирала, бо знала, що, крім неї, ніхто цього не зробить.

Дружина Ратмена вставала десь опівдні, вдягалася й сідала біля вікна, дивлячись на дерева. Або, що траплялося частіше, ходила слідом за Рут і говорила, говорила без упину про свою померлу дитину, про плач немовляти, повторюючи одні й ті самі слова, так ніби Рут ніяк не могла зрозуміти, про що йдеться. І Рут аж лячно ставало, вона почала боятися цієї жінки з безумним поглядом і істеричним голосом. Мабуть, Міріам Ратмен була хвора ще до смерті Айсобел, і не тільки тілом, а й розумом, думала Рут. Очі її бігали, навіть коли вона розмовляла, вся її увага була зосереджена на чомусь, що ховалося в ній самій, слова лилися з неї бездумно, і вона їх просто не помічала, не усвідомлювала, що каже.

Бувало, підійде до Рут, безпорадно зупиниться перед нею й питає:

— Чи не час мені їсти? Чи не пора мені перевдягатися? А дитину будемо купати чи ні?

Рут звикла до цього і відповідала їй, але така безпорадність дивувала і лякала її.

Самого священика вона бачила дуже рідко. Але що найдужче її вражало, то це відчуженість між чоловіком і дружиною — вони майже не помічали одне одного в домі. Ратмен або замикався у себе в кімнаті, або виходив з дому і годинами десь блукав, а повертався блідий, стомлений, у промоклому або подертому одязі, сідав і їв що-небудь, приготоване Рут, не помічаючи, що перед ним на тарілці. Приходили люди, та він не виходив до них. Рут нарешті зрозуміла, що сама була такою, такою здавалася іншим, коли ховалася від людей, годинами блукала в лісі або ходила вночі на могилу Бена, цілком утративши почуття часу.

Як Рут ходила на могилу, так Ратмен ходив у маленьку спальню, де лежала його мертва дитина і сидів біля неї, можливо, сподіваючись, що якимось чудом йому вдасться оживити її.

Рут уникала цієї кімнати. Та за день до похорону, витерши руки після миття посуду, вона зрозуміла, що повинна зараз піти туди, подивитися і побути там.

Коли взялася за ручку дверей, до горла їй підкотився клубок, і вона аж задихнулася. Але треба було зайти, і вона відчинила двері.

Ратмен сидів і плакав, похиливши голову на руки. Рут підійшла до ліжка, що стояло біля вікна. Він її не помітив. Рут подивилася.

«Ось яка вона, смерть», — подумала Рут. Таким був Бен, і хрещена Фрай, і кожен, хто жив на світі, а потім перестав дихати. Ось яким стає тіло, коли з нього вилітає дух. Рут простягла руку і торкнулася дитини, шкіра була холодна й гладенька, мов шкуринка якогось плоду. Але в кімнаті панував спокій, спокій і відчуття неминучості. Здавалося, ця дівчинка була приречена вмерти, і їй не судилося вирости. Саме стільки було їй відмірено.

Але що вона відчула б, якби це була її власна дитина, зачата від Бена і виплекана в її лоні? Чи не здалася б тоді ця смерть несправедливою і безжальною? Хто його знає. Вона бачила тільки горе і розпач батька, потьмарення матері і розуміла, як їм тяжко і скільки ще вони мають вистраждати.

Молодий священик підвів голову. Неголений, з пом'ятим обличчям, він ще менше скидався на живого, ніж дитина, що лежала перед ним.

— Чому? — спитав він. — Чому інші живуть — і старі, і хворі, і всякі негідники, а моя дитина померла? Чому не вони? Чому?

Рут мовчала.

— Хіба ви над цим не думали? Мабуть, думали, мабуть, думали. Чому помер ваш чоловік? Де ж правда, де ж справедливість? А я ж молився. Молився, щоб вона одужала, а коли вмерла, молився, щоб сталося чудо й вона воскресла. Але вона мертва. Вона все одно мертва.

— Так, мертва.

— А завтра я мушу віднести її на кладовище і покласти в могилу. Як же я це зроблю? Як я зможу розлучитися з нею?

— Але ж треба.

Обличчя в нього перекошилося, мов від удару, і він одвернувся. Нахилився над ліжечком і знову гірко заплакав, і Рут вчувалася в його риданнях гнів і обурення.

Вона вийшла, бо не знала, що сказати, як зарадити його горю. Повернулася на кухню і стала прати пелюшки, а за вікном сяяло сонце, зеленіла трава і стрибали чорні дрозди. Їхнє пір'я виблискувало на сонці, як мокре вугілля.

Рут сиділа в кріслі-гойдалці біля вікна у кухні, і там її знайшов Ратмен.

Зараз їй хотілося одного — повернутися додому, лишитися знову самій, бо за цей тиждень у Ратменів вона зовсім вибилася із сил. У домі було повно роботи, і під кінець дня у неї все нило від втоми, хоч двічі й приходила допомогти Картерова дружина. Та найбільше змучило Рут їхнє горе, їй здавалося, що вони змусили її розділити його з ними, а іноді навіть нести за них цей тягар, а вона ще й від свого горя як слід не отямилась...

Рут не пішла на похорон дитини, а лишилася з Міріам Ратмен, яка цілий день пролежала в ліжку. Вона то мовчала, то спала, то сиділа й шось белькотіла, ледь устигаючи звести подих і пильно дивлячись в очі Рут.

Рут бачила у вікно, як священник виходив із дому з труною в руках. Що він, мабуть, відчував у цю мить! І вона подумала: «Допоможи їм, боже!» Але не дуже вірила, що це можливо.

— Вони обидві послули,— сказав Ратмен, підійшовши до Рут.— А в мене на душі таке, що, здається мені, я вже ніколи не спатиму. Я хотів, щоб лікар оглянув її, та вона нізачо не хоче. Я й не знаю, чи справді вона хвора, чи справді не при своєму розумі. Не знаю. І нічим не можу зарадити.

— А хіба лікар їй допоможе? — Рут здавалося, що, як і вона, Ратмени повинні пережити своє горе, і ніякі ліки їм не допоможуть.

— Я прийшов подякувати вам,— сказав священник.

— Немає за що.

— Я повинен вам подякувати.— У голосі його чулися ввічливі, майже офіційні нотки, та раптом він закричав: — Навіщо ви це робили? Навіщо лишилися з нами? Чи мало вам своєї смерті, своїх страждань?

«Справді»,— подумала вона. Та не відповіла нічого. А він важко опустився на дерев'яну табуретку.

— Я мушу виїхати звідси,— сказав Ратмен.— Я відмовлюся від сану священника і поїду геть. Яке я маю право лишатися тут?

— Це тому, що померла ваша дитина?

— І дитина моя померла, і разом з нею померло все, у що я вірив, заради чого жив. І виходить, що моє життя — обман. Як я зможу приходити тепер до людей, що хворіють, помирають, мучаться і потребують слова правди, що я казатиму їм? Як я зможу тепер правити службу, проповідувати й молитися, розуміючи, що все це брехня? Я знав, якими словами розраджувати людей, та насправді немає таких слів, таких вчинків, і немає розради ні в чому. Коли я згадую, як ходив до людей, розмовляв з ними про смерть, милосердя і втіху, то стає соромно, бо я нічого не розумів, не відчував того, що вони. Я читав книжки, завчав прочитане і думав, що все знаю. Та це було брехнею. Як же мені лишатися тут?

— Усе змінюється,— сказала Рут.— Минає час, і все здається нам зовсім іншим.

Та це були теж тільки слова, і вона не знала, чи зрозуміє він їх, бо й самій їй було ще не все ясно.

— Але ж ви почували те саме. Я знаю. Ви відгородилися від усіх, не хотіли бачити ні мене, ні будь-кого, а на його похороні навіть не плакали. Я бачив, як уночі ви лежали біля його могили,— про що ви думали тоді? Хіба міг вам хтось допомогти? Я тоді засуджував вас, але тепер я добре це розумію.

— Але бували дні... після його смерті... Бували дні, коли мені ставало легше. І я починала дещо розуміти...

Він похитав головою.

— Що тут можна розуміти? Цьому немає пояснення. Ваш чоловік був молодий, здоровий, він був щасливий, і ви з ним були щасливі, та він помер, а тепер і моя дитина померла. У світі панує несправедливість, і в усьому цьому немає ніякого сенсу. Ніякого.

Рут сиділа і м'яла пальцями спідницю. Розпач і гіркота, що бриніли в його голосі, лякали її, адже досі вона вважала, що пастор має знати більше, ніж інші люди, краще розуміти й пояснювати життя. Вона спробувала розповісти йому, як іноді змінювався для неї світ і яким здавався прекрасним, і як іноді вона починала розуміти сутність речей,— розповіла про свої почуття на похороні і про те, що відчував Поттер, коли стояв навколішки біля мертвого Бена. Ратмен дивився на неї, та вона бачила, що її слова не доходять до нього. Мабуть, даремно вона завела цю розмову, бо зараз не може полегшити його горя.

— Все розлетілося на друзки, і ніхто вже не збере його докупи. Чому? Чому? — мовив Ратмен.

Та звідки ж їй це знати?

— Мій батько був пастор, і батько мого батька також, і ні в кого не було сумніву, ким стану я. Мій батько був добра людина, і я сподівався, що буду схожим на нього. Перед смертю він довго хворів, страшенно змарнів, схуд і страждав від болю. Він терпів, пробував працювати, правив служби і відвідував людей, бо вони довіряли йому, але під кінець уже не міг навіть читати. Проте смерть не поспішала, хоч він і просив про це. Я тоді вчився в університеті, і мене викликали додому — досі не можу забути, який він був. Я не впізнав його. Весь висох, сама шкіра та кістки. А шкіра була жовта, як віск. Він здавався дуже старим і не міг нічого їсти. Мати сиділа біля нього й давала йому попити води, ото й усе. А однієї ночі, коли ми думали, що він уже вмирає, я лишився біля нього, і він тоді сказав: «Я завжди вірував. А тепер я знаю». А що сталося зі мною? Я не вірую і нічого не знаю. Навіщо я взагалі живу?

Він похилив голову на стіл і сидів нерухомо, не в змозі навіть плакати, — такий був стомлений і змучений.

— А ви, Рут? Як ви збираєтесь жити далі?

— Я про це не думаю. Я звикла жити з Беном. А тепер не знаю.

— Чому б вам не виїхати звідси?

— А куди я поїду?

— Як ви можете витримати, живучи в тому ж будинку, ходячи у той самий ліс, знов і знов згадуючи?

— Я не забуду цього, хоч би куди виїхала.

— Брайси...

— Я не бачуся з ними. Тільки з Джо. Брайси мені чужі.

— Усі люди чужі одне одному.

— Але у вас лишилася дружина. І друга донька.

— А мені потрібна Айсобел. Вона єдина, без кого я не можу жити, і я втратив її.

— Не треба так.

— Що зі мною буде?

«А що буде з нами всіма?» — подумала Рут. Вона трохи боялася і Ратмена, і його схибленої дружини — адже її власний світ ще такий несталий, і вона повинна уберегти його.

— Я завтра піду додому.

— Так. Звичайно.

Але побачивши вираз його обличчя, вона відчула сором.

— Ви маєте когось, хто міг би побути тут? Щоб доглянути за вами, допомогти вашій дружині?

Він потер рукою чоло.

— Моя сестра... або... не знаю... Я подумаю...

«Я повинна лишитися,— подумала Рут,— я не маю ніякого права тікати, я повинна допомогти їм». Але вона не могла, уже ніяк не могла.

— Вам дати чогось поїсти?

— Ні.— Він звівся на ноги.— Ні.— І вийшов з кухні. Рут почула, як клацнув ключ у дверях його кабінету.

Нагорі було тихо. Міріам Ратмен і немовля спали. Рут запнула фіранки і вийшла.

Наступного дня вона покинула цей дім. Тепер вона прийде додому, зачинить двері і нарешті лишиться сама, відповідатиме тільки за себе, житиме своїм життям, плакатиме за Беном і згадуватиме.

«А ви, Рут? Як ви збираєтесь жити далі?»

Можливо, отак і житиме.

Повітря було холодне, і вже пахло першими морозами. Усе живе готувалося до зими, коли дерева стоятимуть голі, завиватиме вітер, ночі будуть довгими, а дні — короткими.

XIV

Рут стояла біля вікна і дивилася на вкриті гронами ягід кущі глоду та гостролисту — оранжеві, мов полум'я, червоні, наче кров. Глибоко вдихнула й повільно видихнула повітря і подумала: «Я знов стала сама собою». Коли раптом побачила, як до її дому неквапно йде якась жінка. Крізь прогалини в живоплоті було видно її голову, запнуту синім шарфом. Хто ж це до неї їде? Рут згадала дружину пастора, і її охопила тривога, вона відчула себе винною, що покинула напризволяще хвору жінку; атож, вона була хвора, і не тільки з горя за померлою дитиною: белькотіла всякі нісенітниці, нестямно втуплювалася поглядом перед собою, поринала на години в тяжкий сон і не зносила плачу власної дитини. І вона по-своєму просила, щоб Рут допомогла їй, щоб хтось зцілив її збурений розум і хворе тіло, але ні Рут не змогла нічого зробити, ні Ратмен, бо він поринув у своє власне горе, свої власні безнадійні думки і сумніви. Що вони тепер там роблять — самі у своєму домі, чоловік і дружина, але такі далекі одне від одного, мов люди з різних світів? Хто з ними поруч, хто догляне малу дитину, хто скупає і заспокоїть її?

«Я зробила все, що могла»,— подумала Рут і заплющила очі.

А коли розплющила їх, то побачила молоду жінку з розпухлим і блідим, мов ягода омели, обличчям. Вона йшла стежкою, якимось дивно притискаючи до грудей руку, ніби захищалася від когось. Та це була не Ратменова дружина, а Еліс Брайс. Та сама Еліс, що завжди ставилася до Рут вороже, була сувора і непривітна. Вона й тепер не всміхалася. Але якимось дуже змінилася і мала такий вираз обличчя, ніби її щойно спіткало якесь велике лихо. Вона не бачила, що Рут стежить за нею у вікно. І минуло чимало часу, перш ніж вона несміливо постукала в двері.

Еліс Брайс. Чого це вона прийшла? Щоб розбити шкаралупу самот-

ності, в яку сховалася Рут, щоб воскресити спогади про минуле, про давні сварки й кривди, нагадати, що Бен не завжди належав їй, Рут? Ні, їй немає про що говорити з Еліс. То, може, краще не відчиняти дверей, а піти нагору й дочекатися, поки зовиця піде собі. Окрім Джо, ніхто з Бенової родини не прагнув бачити Рут, та й вона не дуже хотіла зустрічатися з ними, для них вона вмерла так само, як і Бен. «Чужі», — сказала вона Ратменові.

Еліс уже не стукала в двері, але і не йшла геть. Ну що ж, однаково день зіпсовано. Треба піти й відчинити.

Бенова сестра сиділа на східцях, спиною до Рут. Вітер знявся над вигоном, розгойдував верхівки дерев і зривав з гілля пожовкле листя. Еліс повернула голову, але не підвелася.

— Мені більше нічого не лишалось робити, — сказала вона. — Я збиралася сидіти тут і чекати, доки ти з'явишся. Гадаєш, я прийшла б сюди, якби мені було куди піти?

Вона здавалася хворою, та в голосі її вчувалась давня ворожість. Проте Рут відчула, що зараз Еліс говорить, немов захищаючись.

— Я була у священика. В нього померла донька.

— Джо казав мені.

— Хтось же мусив допомогти їм.

— Хтось завжди допоможе. Коли вже запізно.

Еліс підвелася і довго дивилася Рут в обличчя. Вона мовчала, а Рут, як і завжди при зустрічах з Еліс або Дорою Брайс, відчула себе приниженою, але водночас і розсердилась — вона не дозволить їм глумитися з себе. Вони не люблять її і навіть не намагаються це приховати. Здається, жодного разу вона не чула ні від кого з них доброго слова.

Але щось інше змінилось. Еліс, яка завжди була надією матері, її гордістю, Еліс, якій не дозволяли й за холодною водою братися, яка мала чекати нагоди, що не трапилася Дорі Брайс, Еліс, для якої не шкодували ні часу, ні хвали, ні грошей, хоч і забували про любов і ласку, ця сама Еліс була не просто стомленою чи хворою, а ще й неохайною, розхристаною, брудною, з-під бавовняного шарфа вибивалося немите волосся, комірець на сукні був несвіжий. А на лівій щоці червоніли якісь смуги, ніби хтось її подряпав або побив. Виявляється, й Еліс не була чимось винятковим, рідкісним — і з нею могла трапитися біда.

Вони стояли й дивились одна на одну, а вітер усе дужчав і грюкав хвірткою. Зрештою, Рут відступила вбік і розчинила двері ширше, щоб пропустити зовицю.

Їхні голоси переслідували його, він нікуди не міг сховатись від них. Навіть коли замикався у своїй кімнаті на горищі, ці розлючені голоси проникали крізь стіни, крізь підлогу.

Тремтячим голосом мати повторювала одне й те саме, мов папуга, яку він колись чув на базарі у Тефтоні, а потім голосила, як і тоді, коли помер Бен. А Еліс кидалася короткими, мов удари ножа, глузливими словами, а батько щось бубонів, намагаючись угамувати їх. Щоправда, Джо й не пам'ятав, коли в цьому домі був спокій. Тільки інколи западала напружена тиша, що розповзалася по кімнатах, та це було схоже на море, яке причаїлося перед штормом.

Він лежав на ліжку, і голоси здавалися йому інструментами якогось жахливого оркестру, вони звучали невлад і неприємно деренчали.

Коли тут жив Бен, було трохи краще, він умів заспокоїти їх — і не так словами, як самою своєю присутністю.

Джо затиснув вуха, аж боляче стало, і спробував читати щоденник — він знайшов їх кілька в прадідовій скрині. Спробував уявити собі те, що читав, перенестися в інший, уявний світ.

9 вересня. Ось уже сім днів стоїть гарна погода, і це нам винагорода за ті злигодні й прикросці, що спіткали нас під час штормів минулого місяця. Команда трималася стійко, і, хвалити бога, у нас досить питної води, і ми більше не зазнаємо втрат від дизентерії, сплативши їй мито сповна.

11 вересня. Ми кинули якір у бухточці, на самому заході цього архіпелагу, і перед нами просто дивовижні краєвиди. Такої пишної і яскравої зелені не побачиш у жодному, навіть наймальовничішому куточку Англії. Чиста, прозора вода набирає кольору то нефриту, то аквамарину — залежно від освітлення. Сьогодні ми збираємося висадитись на берег. Мене тішить згадка про розмову в Портсмуті з капітаном Колфексом, який запевнив мене, що тут нас приймуть добре, хоча тубільці й виявлятимуть неабиякий інтерес і до нашого вигляду, і до наших вчинків.

25 вересня. Другий помічник Голлард помер сьогодні вдома від проривної виразки шлунку, що супроводжувалася високою температурою, і ми нічим не могли зарадити. Майже шість годин він лежав непритомний, та все ж таки зміг вислухати кілька слів з євангелія та молитовника, а тоді впокоївся смертю праведника. Поховали його у морі, і вся команда салютувала. Люди журилися, бо Голларда всі любили, а щодо мене, то я сприйняв його смерть як особисту втрату.

На цьому тижні пропливемо повз острів Яву, і пошли нам, господи, ще кілька днів такої погоди.

Джо прочитав уже один такий зошит, а тепер закінчував і цей. Були й ще зошити в темно-зелених шкіряних палітурках із застібками, він прочитає в них про шторми, про тропічні джунглі, про дивовижні палаци, про птахів з довжелезними хвостами, що грають усіма барвами дорогоцінного каміння, про табуни дельфінів, що пливли за кораблем, про всіяне зорями нічне небо. Він читатиме щовечора, аж поки очі злипатимуться, і картини прочитаного з'являтимуться йому в снах, і він за якісь хвилини долатиме тисячі миль, і ніколи це йому не набридне, і він слухатиме голоси моря й вітру і ще якісь дивні голоси. А вранці прокинеться — і не знатиме, де він, і цілий день носитиме в собі ці мрії, і страх, і непевність, і почуття провини і навіть зради. Бо він не знав напевне, і ніхто, ніхто не міг йому підказати, чи не помиляється він, прагнучи стати моряком, чи знайде він у цьому втіху, радість і щастя. Він не знав. Він розгортав прадідів щоденник і читав, а потім ішов гуляти через зорані осінні поля до гір. А вдома не змовкали злі, бездушні й розпачливі голоси. Він не розумів, чому вони сваряться і чому нарешті не запанує мир і спокій у їхньому домі.

«Рут», — подумав він, і на душі одразу полегшало. Рут має знати відповідь, вона, напевне, уже вдома. Ось він піде до неї, і нехай вони тут хоч покажуться — йому байдуже.

Нараз Джо сів у ліжку, виглянув у вікно й подумав: «Якби я тільки зміг жити тут разом з Рут, то нікуди б я й не поїхав, не захотів би мандрувати по чужих краях або навіть жити в якомусь іншому домі». Чого ж він тоді не піде до неї? Хіба це когось обходить? Та Джо не знав, як їй сказати про це і чи захоче вона, адже він завжди нагадуватиме їй Бена. Та й у глибині душі знав, що їй найкраще самій, їхні взаємини могли бути такими, як тепер, але не ближчими.

Він знову ліг і нарешті заснув, а голоси лунали все гучніше, перебиваючи один одного і сповнюючи сни Джо тривогою і сльозами. Він уже не чув, як ніч нарешті затопила будинок і в кімнатах запала напружена, непевна тиша.

XV — Куди б я ще могла піти? Що мені було робити?

Але тепер це був не виклик. Не зневага й гордість звучали в голосі Еліс, а волення про допомогу. Скільки вона, Рут, чула останніми тижнями таких безнадійних запитань — серед них їй вчувався і власний голос.

— Що мені було робити?

Еліс безсило відхилилася на спинку стільця, та тіло її лишалося напруженим. Їй було страшно.

Отак вони й сиділи, довго-довго — то розмовляли, то мовчали, дивились одна на одну або кудись убік. Рут не знала, що сказати, і не тому, що була приголомшена або сердилась, що Еліс з'явилася непрохана зі своїми турботами. Вона намагалася бути лагідною і нічого не розпитувати, просто мовчки слухала, бо не знала, що тут можна сказати. Та все ж таки спитала:

— А чом би тобі не одружитися з ним?

— Одружитися?

— Атож, з Робом Фолі. Це ж його дитина. Він повинен одружитися з тобою. Так буде порядно.

— Ні.

— Чому?

Еліс лише мимохідь згадала про коваля, як про щось неістотне для неї.

Рут не знала, чи довго вони зустрічалися і що між ними було.

— Він не одружиться зі мною. Та й яке це має значення? Хіба в цьому річ?

— Але якщо він тобі не байдужий, а ти й дитина не байдужі йому...

— Байдужі...

— Він так сказав?

— Він сказав: «А що мені до цього, дівчино? Інші теж приходили до мене з цією ж баечкою. І думаю, що будуть ще не раз приходити». Зрештою, нічого іншого я й не сподівалася.

— Та це ж *безчесно!*

— Ні. Це реально. Принаймні він сказав правду. Він ніколи нічого не обіцяв мені. Навіть не прикидався.

— Він любився з тобою.

— Ох, Рут! Я бачу, ти нічогосінько в цьому не тямши.

— Може, й ні. Але я знаю, як мають поводитися двоє людей.

— У тебе був Бен.

— Атож.

— І більше нікого. Правда ж?

— Більше ніхто не був мені потрібний.

— Ти думаєш, я не знаю? І не знаю, що й він почував те саме? —

Еліс підвищила голос, і в ньому забриніли заздрощі і лязня неприязнь.

— Пробач.

— Чого тут вибачатися. Бен помер. Ти знаєш тільки це одне. А я знаю й інше.

— І що ж ти відчуваєш? Ти любиш його?

Якийсь час Еліс мовчала, водячи пальцем по краечку стільця. Рут уперше затопила цієї осені — тими ясеневими дровами, що їх нарубав і привіз Бен за тиждень до смерті. Рут акуратно наклала їх у камін, як він учив її. Та розпаливши вогонь, аж здригнулася. Серце стислось, і вона відчула себе винною, коли побачила, як голубі язики полум'я, мов зміїні жала, лижуть дрова. Це ж вона спалює ще якусь частку свого минулого. Воно перетвориться на дим і ніколи вже не повернеться.

Зате вони сиділи вдвох біля каміна, і вогонь зігрівав їх, і було на що дивитися, коли уривалась розмова, а запах диму навіював спогади.

І Еліс відповіла:

— Мабуть, я нікого не любила в своєму житті. Нікого, крім свого брата Бена.

Ці слова потрясли Рут. Але потім на душі їй потепліло, прийшло розуміння і відчуття полегкості. То ось чому Еліс ніколи не любила її, а потім зненавиділа й усіялко принижувала. Ось чому. Бо Еліс любила Бена, а Рут забрала його.

Але любов до Бена може їх і об'єднати, хоч цього ніколи й не було раніше. А він помер і вже не побачить їхнього зближення.

Тепер у Еліс буде дитина від чоловіка, який їй зовсім байдужий. Чого ж тоді вона з ним зійшлася? Якщо між ними не було ні любові, ні навіть приязні, то що ж було?

— Хіба ти не знаєш, що за життя в тому домі? Хіба не можеш уявити, як я його зненавиділа за ці роки? Тільки завдяки Бенові там ще можна було почувати себе як дома, бути самим собою. А коли він помер, то всьому настав кінець. Тепер там тільки мати, що день і ніч голосить, та батько — а що з нього?

— Джо...

— Джо? Та він же дитина.

«Е ні, — подумала Рут. — Джо розуміє більше, ніж будь-хто з вас». Та вона нічого не сказала.

— І всі ці роки я змушена була сидіти і вислуховувати її: яке майбутнє вона для мене готує, ким я маю стати, чого досягти. Вона й гадки не припускала, що я хочу жити своїм життям — я мусила жити для неї, бути знаряддям її честолюбних мрій. Вона ніколи й нічого не знала про мене. Ні про будь-кого з нас. Вона дбає лише про себе, а мене стала називати гордячкою. Та що тут говорити! Усе своє життя вона жила тільки гордістю. Я мусила знайти якийсь вихід, кудись утекти. Все одно куди. Головне було показати їй, що я можу сама обрати собі дорогу.

— Справді...

Рут ясно уявляла собі, як усе це відбувалося, як Еліс на зло матері зійшлася з Робом Фолі, хоч він для неї не був і шеляга вартий. Зате він уособлював усе, що зневажала Дора Брайс; така людина, на її думку, не гідна була навіть привітатися до її дочки.

І от Еліс збирається стати матір'ю, і їй сказано й ногою не потикатися в батьківський дім; вона може робити усе, що їй заманеться, на-

роджувати дитину чи позбутися її, заводити собі друзів, чоловіка, домівку або ні. Дору Брайс це більше не обходигь.

— Вона репетувала як несамовита: «Забирайся звідси, забирайся геть!» А батька навіть не слухала — а він умовляв її дозволити мені лишитися вдома. Йому хочеться спокійного життя. І він мене не соромиться. Але мати правила своєї: «Геть із цього дому!» Ну, та я не дуже й сумувала, зрештою, це не те місце, де хотілося б лишитись до скону віку, правда ж?

Вона заплющила очі. Обличчя в неї схудло і зблідло від пережитого. «І як люди можуть отак поводитись,— подумала Рут,— вигнати свою дитину, навіть не вислухавши її? Ніхто не має права так чинити».

А вголос мовила:

— Я рада, що ти надумала прийти сюди. Ти вчинила розумно.

— Я не хочу, щоб ти жаліла мене. І щоб дала мені притулок з почуття обов'язку, як Беновій сестрі. Не думай, що мені це потрібно.

— А я й не думаю.

— Я знайду, куди податися. Щось вигадая. Коли зможу зібратися з думками.

— Лишайся тут.

— Ти ж мене не любиш.

— Я не знаю тебе,— сказала Рут, і це була правда.— Я ніколи тебе не знала.

— А ти хотіла? Намагалася?

— Ні.

— У тебе був Бен. І ти більше ні про що не думала.

— Так, ні про що.

— О, я тебе не звинувачую. Ти не думай, що я тебе звинувачую.

Еліс тихо заплакала, сльози текли по щоках, та вона їх не витирала, а Рут сиділа поруч, гріла руки біля вогню і мовчки дивилась на язика полум'я. «Як багато ллється на світі сліз,— думала вона.— О боже, і чого це люди такі нещасливі, безсилі й самотні, чого вони лютують і не можуть порозумітись одне з одним?» У цю мить їй здалося, що всі, кого вона тільки знала, плачуть і дні, і ночі, що останні місяці вона не чула нічого, крім голосіння.

Невже так і далі буде? Доки ж це може тривати?

Рут постелила Еліс у маленькій кімнаті, і та одразу ж лягла. А Рут ще сиділа з годину біля вогню, аж поки пересвідчилась, що Еліс заснула. В домі було зовсім тихо, тільки потріскували дрова, бризкаючи іскрами. І все ж таки щось змінилося — здавалося, у кожній кімнаті, у кожному куточку відчувається присутність чужої людини.

Рут знала: те, що вона сьогодні вчинила, потрібно не лише Еліс, а й їй самій, це правильний крок, і тільки вона могла зважитися на нього. Не можна їй лишатися тут зовсім самотньою, ні про кого не дбаючи, та їй уже й не хотілося цього. Так далі жити не можна. Треба забути про давні сварки та приховану ворожнечу, адже в цьому винна й вона, може, навіть більше, ніж інші.

Рут надягла пальто і вийшла з дому. Вітер не вщухав, дув їй у спину, мало не підіймав її над землею. Деревя під його поривами гнулися і гойдалися, мов корабель, що попав у бурю. Останні солодкі запахи

осіннього гниття поступалися першому холодному й свіжому подихові зими. У лісах, мабуть, тепер опадає, кружляючи, мов сіжинки, листя, і вже завтра крізь чорне плетиво гілля засиніють клаптики неба.

Ніч була безмісячна, та Рут звикла ходити поночі цими стежками й дорогами, вона не могла б тут заблукати навіть із заплющеними очима.

На розі Фос-Лейн вона зупинилася, щоб перевести дух, набратися хоробрості. Десь у глибині душі вона сподівалася, що Брайси вже лягли спати і в неї буде виправдання, щоб повернутися додому. Що вона їм скаже, з чого почне? Їй здавалося, ніби Брайси говорять якоюсь чужоземною мовою — так важко з ними буває порозумітися.

«Але ж і вони люди, — заспокоювала себе Рут, — з людськими почуттями й турботами. До того ж вони вже немолоді й самотні».

Крізь запнуті завіски проходило світло. Рут повільно наближалася до будинку, міцно притискаючи до грудей руки. І благала: «Допоможи мені, будь ласка, допоможи». Це до Бена вона зверталася, бо без нього їй досі почувала себе безпорадною, ніколи не знала напевне, чи гаразд вона говорить або чинить.

«Допоможи мені».

Пронизливий вітер гуляв по провулку. Заходячи з Артуром Брайсом до кімнати, Рут пригадала, як уперше прийшла сюди з Беном і що тоді почувала, та те, здавалося, було сотні років тому, — так вона відтоді змінилася. А вони — ті самі. Дора Брайс поглянула на неї байдуже — і не сказала нічого.

В кімнаті було дуже тепло, в каміні яскраво палахкотів вогонь, а меблі, здавалося, з усіх боків посунули на Рут. Вона вдихнула задушливе повітря, і їй знову пригадався той ранок, коли ховали Бена, і чорні постаті, схожі на круків, що сиділи на стільцях і з осудом розглядали її.

Ні, вона не осуджує Еліс, що та захотіла втекти з цього дому — байдуже куди, хоч світ за очі.

Артур Брайс підсунув Рут стільця до самого каміна, та вона відсунула його і сіла на самий краєчок. Їй перехопило горло, язик затерп, а в роті пересохло. *«Допоможи мені!»*

Нарешті Артур Брайс порушив мовчанку і мовив:

— Ну, й вітер надворі. Справжній буревій.

— Еге ж. — І Рут швидко заговорила, дивлячись на Дору Брайс: — Я прийшла сказати вам про Еліс. Що з нею усе гаразд. Вона у мене. Я думала...

— Я не хочу, щоб у цьому домі згадували її ім'я. Прошу тебе не ходити сюди, не нагадувати, не ворухити все знову. З цим покінчено. Вона згальбила нас — чи ж легко мені це зносити?

— Прошу вас, вислухайте мене... — Рут була тепер зовсім спокійна. Вона не хоче сваритися. Досить уже цього було.

— Чого це ти раптом прийшла сюди?

— Я хотіла... Я знаю, що мені давно треба було зайти до вас... Чимось допомогти вам, поговорити...

— Про що нам говорити?

— Доро...

Але дружина зміряла Артура Брайса таким зневажливим поглядом, що той одразу замовк, згорбившись на стільці.

— У тебе ж ніколи не знаходилося часу для нас.

— Я хотіла б усе це змінити. Принаймні спробувати. А Еліс нехай

лишається у мене, і ви зможете з нею бачитися. Якщо, звичайно, вона захоче.

— Атож, ви обидві однакові, ніколи не думаєте про інших.

— Облиште... — Та Рут одразу ж опанувала себе. — Будьмо друзями. Навіщо нам і далі ворогувати, не бачитися одне з одним? Спробуймо знайти спільну мову! Хоча б спробуймо.

Дора Брайс одвернулася і втупилась у вогонь.

Рут у відчаї провадила:

— Заради Бена. Хіба не можемо ми стати друзями заради нього? Він був вашим сином і моїм чоловіком. Ми обидві пережили цю втра-ту, обидві страждаємо. Невже це не може зблизити нас?

— Звідки ти знаєш, що я почуваю? Нічого ти не знаєш. Я носила його під серцем, народжувала, ростила. А що ти про все це знаєш?

— Нічого. Але ж...

— Ніхто з вас не знає.

— Іншим теж не легко, — озвався Артур Брайс, — кожному по-своєму. Але, зрештою, це одне й те саме.

І Рут пригадала, як він прийшов увечері на цвинтар, коли вони з Джо прикрасили могилу квітами, згадала, як зблизила їх спільна любов і горе. Між нею і Артуром Брайсом не було ніякої ворожнечі, хоч вони майже не знали одне одного.

— Еліс...

— Я ж тобі сказала, хіба ти не чула? Її більше нема. Вона сама цього захотіла, і я не хочу більше про неї чути.

— Та вона ж нещасна. Налякана.

— Ти не чула, чого вона наговорила мені вчора увечері. Чим я за-служила це?

— Таке й з іншими траплялося. Адже вона чекає дитини, в якій не буде батька. Вона просто не тямилася, що говорила.

— Вона тямилася. І знає, що я відповіла. А я не звикла кидати слів на вітер.

— Але ж ви її мати!

— Мені нема чого цим пишатися.

Рут хотіла заплакати від безсилля, їй здавалося, що вона молотить кулаками і дряпає пальцями залізні двері, замкнені на важкий засув.

— Невже ви ніколи не захочете побачити її, чимось допомогти?

— Мені більш немає чого сказати.

— А я? Як же зі мною? Невже ви не вибачите мені, нехай там що я зробила, не спробуйте зблизитися зі мною... Хоча б спробуйте... Я ж була *дружиною Бена!*

Мовчанка. Полум'я в каміні розгорілося ще дужче. Рут стало млосно — і від задухи, і від марних зусиль, а ще було їй страшенно прикро, адже вона прийшла сюди, зібравши всю свою мужність, широко прагнучи помиритися і подружитися з ними, назавжди забути минуле. Та все даремно. Вона зробила все, що могла, — і більш не пробувала заговорити до Дори Брайс.

Вітер не вшухав, стало ще холодніше, та вона раділа, що зможе остудитися після задухи, гніву й напруження, що панували у тому домі. Коли відчиняла хвіртку, Артур Брайс торкнувся її руки.

— Вона сама не своя. Це для неї страшний удар. Адже вона спо-

дівалася зовсім на інше, стільки надій поклала на дочку. Це важко знести.

— Звичайно.

— Не гнівайтесь на неї.

Рут обернулася і глянула на нього. Подумала: «Він усе ще любить її. Любить, незважаючи ні на її слова, ні на вчинки».

— А ви? — спитала вона у нього. — Ви хочете зустрітися з Еліс? Хочете, щоб вона повернулась додому?

Він похитав головою.

— Вона зробила хибний крок. І мусить сплатити за це. Йї буде нелегко.

— Але ж їй потрібна чуйність, увага. Потрібні мати й батько — потрібні всі ми.

— Трохи згодом, — сказав він, озирнувшись на дім. — Нехай мене якийсь час, і все владнається. Нехай тільки мине час...

— Якщо захочете побачити її, то знаєте, де знайти.

— Ви добра, Рут. — Він стис її руку. — Я був радий за нього... за Бена. Чи казав я про це раніше? Ви добра.

Йї треба було б відповісти, принаймні сказати, що вони одне одного розуміють, та він уже пошкандибав назад до будинку і тільки злегка підняв на прощання руку, перш ніж зачинити за собою двері.

«Ну що ж, — подумала Рут, — я спробувала, зробила все, що могла».

І вона рушила через село додому, поринувши в темряву і долаючи зустрічний вітер.

На самому вершечку гори лежав долілиць Джо. Вітри та дощі, здавалося, стерли і змили з природи всі барви. А сьогодні випав сухий і погожий день. Голі поля то спадали вниз перед його очима, то знову підіймались на пагорбі, а на самому верші видніли мов кризь серпанок диму. Небо було молочно-біле. Джо поглянув туди, де стояли букові ліси — дерева вишикувались, ніби закуті у крицю воїни, що чекали наказу кинутися вперед і захопити поля. Дві сороски пролетіли в Джо над головою.

Цими ночами, коли надворі завивав вітер, Джо лежав у себе в кімнаті з розплющеними очима, відчував, як од вітру ходить ходором під ним ліжко, чув, як шумлять і хитаються дерева, мов хвилі на морі, і твердо вирішив, що поїде звідси. І побачив це у своїх снах. А от сьогодні все було інакше. Цілий ранок він блукав лісом, ходив понад річкою, що виблискувала, як метал. Слухав, як шарудить під ногами зів'яле листя, погляджував холодну кору ясенів, модрин та буків, і тріск гілля здавався йому хрускотом кісток. Він постояв у западині, вдихаючи морозне повітря, просякнуте духом плісняви, відчував, що навколо сплять по своїх норах та барлогах багато всяких тварин. А потім вийшов сюди на гору і уявив собі, що вибрався на дах світу. Десь далеко бекали вівці. Довкола — неозорий простір і чисте повітря.

І Джо зрозумів, що нікуди він не поїде, що ніколи не буде щасливим ні на морі, ні в чужих краях. Як і в Бена, його місце тут, він належить одим дісам, ярам, гаям та струмкам, йому треба чути, як щебечуть пташки, як шарудять білки в гіллі дерев, як пробираються куша-

ми лисці та борсуки, йому треба підставляти обличчя під зимовий в'ітер, вдихати нахощі весни, грітися у промінні літнього сонця.

Нікуди він не поїде. Є на це й інші причини. Адже він не може покинути Рут, а також матір і батька, які, хоч і не розуміють, але потребують його, він це бачить по їхніх очах, а надто тепер, коли Бена не стало, а оце пішла з дому й Еліс. Вони не переживуть, якщо й він утече. Джо знав себе, розумів, що дуже схожий на Бена, а тому він, хоч і по-своєму, повинен заступити брата. Десь за рік він закінчує школу, а тоді піде працювати до Райдела, стане лісником або егерем.

Джо перевернувся на спину і подивився на безкрає голубе небо. Потім заплющив очі і відчув, як обертається земля, заколисуючи його.

Наближався кінець року, усе готувалося до зими, папороть і трава на вигоні зморщилися, зів'яли і потемніли. Про смерть Бена Брайса дехто уже забув, а дехто ще пам'ятав. Та ця смерть у той чи в інший спосіб зачепила усіх, і наприкінці року це відчув кожен.

Дружину Ратмена відвезли за багато миль до лікарні, а її немовля — до сестри, отже, Ратмен лишився сам. Він молився в темному будинку, плакав, інколи згадував про Рут Брайс і тоді вірив, що зможе пережити своє горе. Але щоночі лежав з розплющеними очима і почувався далеким і від людей, і від бога, а ще далі від істини і будь-якої надії. Ночі здавались йому нескінченними, але й дня йому не хотілось бачити, коли нарешті він просотувався крізь штори.

Хоч Еліс Брайс і не виходила з дому, люди однаково довідалися про все і пліткували, а в Роба Фолі була вже інша дівчина, Енні Петерс; вона була за прислугу в Райдела і щонеділі приходила в дім коваля, і теж думала, що кохає його. Люди жили, працювали, готувалися до зими. В одну з листопадових ночей помер у своїй халупі старий Муні, а ворон сидів нашорошений і мовчки дивився на тіло хазяїна. Минуло аж три тижні, перш ніж Поттер знайшов його мертвого, гуляючи з собакою біля халупи. Поттер знову опинився віч-на-віч зі смертю і сумно похитав головою: тепер це була холодна, самотня й невтішна смерть — кому й коли було якесь діло до старого Муні?

У домі на Фос-Лейн Дора Брайс усе ще не згадувала про свою дочку, але, сидячи вечорами біля каміна, вона відчувала, як у ній зроджується цікавість до майбутньої дитини. Уночі, знаючи, що дружина не спить, і згадуючи, скільки нещастя спіткало їх цього року, Артур Брайс обнімав її своєю скаліченою рукою і бажав, щоб він був іншим чоловіком, здатним утішити її й підтримати. А нагорі, перед тим як лягти спати, Джо тихо зачинав прадідову скриню і відсовував її у самий куток кімнати, за завісу.

Ударили перші морози, і все вкрилося льодом, вода в баках і стічних трубах позамерзала, а на подвір'ї Райделової ферми звисала з кранів, мов сталактити. Але сніг усе не випадав. Уночі вівці спускалися на поля і тулились одна до одної, важкі й незграбні під грубою збитою вовною.

Настав грудень. Була неділя. Вийшовши з чорного ходу надвір, Рут пройшла садом і спинилася між яблунями, на тому самому місці, де була того полудня, коли відчула, що Бен помер. Стояла і вдихала морозне нічне повітря. Трава й бадилля городини були вкриті інєєм, мов цукровою пудрою.

Вона зовсім самотня. І все ж таки не самотня. Вона та сама Рут Брайс. І все ж таки не та сама. Вона й досі любить Бена і хоче, щоб він був з нею, і досі не знає, як житиме далі. Та повинна жити від дня до дня. Тепер зима. Але настане й весна.

Підібгавши ноги і склавши руки на округлому животі, спала у своїй кімнаті Еліс. Рут не знала, ні що вона почуває, ні що думає, і, можливо, вони так і не полюблять одна одну, так ніколи й не стануть близькими. Та поки що горе і пам'ять про Бена зблизили їх, і вони якось жили, чекаючи народження дитини. Джс провідував їх. А якось зайшов і Артур Брайс, і, хоч він майже не розмовляв, Рут зраділа — ці відвідини були приємні для Еліс та й для неї також. Бо вона вже чула про смерть Муні — і її страшенно вразило, як це людина може померти, не маючи ні рідних, ні друзів. Вона не допустить, щоб таке сталося з тими, хто близький їй.

Рут провела рукою по стовбуру яблуні. Потім повернулась і пішла стежкою до будинку, де вже не було порожньо, де жила не тільки вона. «О, Бен!» — мовила вона, майже викрикнула його ім'я.

Уже на порозі вона озирнулась і побачила, як, скрадаючись, пробігла через садок лисиця. Та кури були вже замкнені, у безпеці, і лисиця побігла далі через луку до темного лісу.

У світлі місяця, що плив у небі, нерухомо, мов вирізьблений із граніту, стояв віслюк Валаам.

Рут зачинила двері.

*З англійської переклала
Оксана ТАРАНЕНКО*